

РОМЕН РОЛЛАН

ГРА КОХАННЯ Й СМЕРТИ

ПЕРЕКЛАД

МИКОЛИ ШАПОВАЛА

ПРАГА 1926

ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА“

РОМЕН РОЛЛАН

ГРА КОХАННЯ Й СМЕРТИ

ПЕРЕКЛАД

МИКОЛИ ШАПОВАЛА

ПРАГА 1926

ВИДАВНИЦТВО «НОВА УКРАЇНА»

ПЕРЕДМОВА АВТОРА*)

Гра кохання й смерти є частиною мого Поліптиха, присвяченого революції.

Двадцять п'ять років тому я продумав й накидав загальний план цієї драматичної епопеї. Обставини примусили мене перервати працю. Але я ніколи з нею не розлучався.

У 1900 році, коли я був присутній в театрі Ескольє на репетиціях «Дантона», докінчуючи «14-те липня», я писав:

«По мірі вглиблювання в цей світ страждань та понадлюдської місії, я відчуваю, як у мені повстає велетенська драматична поема, в якій, наче зміна п'яних та понурих днів, знову відродяться ці настобурчені океани, — Іліяда французького народу. Брама свідомості ніколи так нагло не була зірвана з петель. Ще ніколи не можна було так близько схилитися над безоднею духа. Ще ніколи незримі боги та потвори, що живуть у таємній незбагнутості серця, не повставали так явно з ночі, як у цю хвилину, пишну й жахливу, як удар блискавиці. Я хочу не лише створити героїчну драму з минулих часів, але також і дослідити сили й межі життя.»

*) Ромен Роллан народився 29 січня 1866 р. в невеличкому бургундському місті, Кламесі, в родині місцевого потаря. По батьківській лінії предки Роллана — борці часів Конвента, з матірньої Ромен одідичив дух янсеністів. Середню освіту одержав в Парижі, в лицей Людовика Великого, а вищу в Нормальній Вищій Школі, яку скінчив у р. 1888.

Першими його творами були драми, з яких надруковані не всі, «Трагедії віри» (1895), «Св. Людовик» (1894), «Аерт» (1895). Пізніш у р.р. 1898—1902 Роллан написав тетралогію присвячену французькій революції: «14-те липня», «Дантон», «Вовки» та «Тріумф Розуму». У 1902 році написана драма «Настане час», сюжет якої взято з подій англо-бурської війни.

В наступні роки з широко задуманої серії «Життєписів героїв» Роллан закінчив «Життя Бетговена», «Життя Мікель-Анджело», «Толстой», залишивши решту розпочатого недокінченим, і перейшов до основного твору свого життя «Жана Криштофа», романа в десяти томах (1902—1913). У 1913 р. створено роман з старобургундського побуту «Кола Бреніон». Початок світової війни захопив Роллана в Швейцарії, де він присвятив себе війні проти війни, чи радше — проти ненависти. З його статів, друкованих тоді в «Journal de Genève» склалася книга «Au dessus de la mêlée». Його заклики до Гергарта Гауптмана та Еміля Верхарна приєднатись до нього, лишились даремними. Французька преса оголосила його ворогом патріотизму і батьківщини, зрадником, мало не агентом кайзера...

Останніми роками Роллан написав п'єсу «Ліліюлі», оповідання «П'єр і Люс», роман «Клерамбо», нарешті «Гру кохання й смерти», переклад якої даємо в цьому числі нашого журналу.

Відповідно до моїх методів праці, я залишаю працю самій ідеї. Раниш ніж збудувати цикл, я вичікую, доки він сам складеться у всіх частинах. Тепер це dokonano. Моя ідея ступнево допіла, поки я обробляв інші лани. «Жан-Криштоф», «Кола» й підіймав цілину «Причарованої Дупи». Чи встигну дожати й зібрати свій засів перед кінцем днів моїх? Я не знаю, але мене це не обходить: кожному дневі свої радощі й своє горе.

Я не можу тут, передчасно, здійснити габу з низки творів, що в моїй уяві становлять драматичний «*жест*» Революції. Кожен, хто хоч трохи приторкався до творчості, знає, що ніколи не варт зривати юний овоч, що не осягнув сплості. Твір, оголений його володарем та паном, перестав належати йому, як дружина лідійського царя Кандавла. Хай мистець не показує його нічим очам, доки він не буде довершений.

Я скажу лише, що мій Поліптих з дванадцяти складнів, даючи сатиричний буфонаді місце біля драми й залишаючи пасторалі її тиху схованку в лісі подій, мій Поліптих хоче бути симфонічною картиною народного урагана. Спершу видко далекі відблиски соціальної грози на Фрагонарівським небі Ерменонвіля, в останні дні Передвістника-ясновидця. Вона наближується важким кроком, вона руйнує стіни, охоплена молодого жвавистю. Оди на честь революції («14 липня»). Вона збуджує потвор, що сплять у глибині людського серця: її руйніницькі сили, розв'язані Учнем Мага, не підлягають волі. Вона топче все й громадить Пеліон на Оссу: Жирондисти, Кордельєри, Якобінці, Дантон і Робесп'єр, велетні, влучені блискавкою («Вовки», «Тріумф Розуму», «Дантон», що доповнює «Робесп'єра»). І, зруйнувавши минуле й самих руйників, вона, махнувши крилами, вилітає в поля, заволочені вогнем та димом. Червоний туман спадає на дальні межі оновленого світу, тимчасом як в епілозі, — коли революція завершилась, — жменька вигнанців імператорської Франції, роялістів та царевбийців, у Швайцарській долині по той бік Юри, за брамами батьківщини, користується миром, що вернув їх буйним серцям, і вічним спокоєм небес, що належить усім.

Коли останніми часами, помимо нових зобов'язань, я знову повернувся до цих припинених праць, то це сталося виключно дякуючи моїм чужоземним приятелям. Ураган, що пронісся над Францією в 1793 році й залишив по собі вогненний слід, тепер згасаючий, понісся далі на схід. Він розкинувся по рівних площинах Німеччини та Росії; згряя демонів, що вийшли з Заходу, гризе тепер душі інших народів, в той час як наш нарід висипається після надто буйного похмілля. Пристрасти людей нашого Конвенту, що вмерли в наших серцях, з новою міццю воскресають в серцях Сходу. Їх пізнали Берлін та Москва. Вистави «Дантона» в театрові-циркові Макса Райнгарта незабаром після берлінських революційних битв, зробили на публіку зворушуюче вражіння, бо вони видалися відгомонам тодішніх сутичок — під зловісним склепінням історії. «Вовки» теж зворушили в серцях Німеччини, Чехословаччини та Московії і навіть, останніми місяцями, в знесиленім страшним землетрусом Токіо, — трагічну проблему, що знову стала сучасною, конфлікт особистого сумління з метою держави: *salus publica* знову стала в суперечність з *salus aeterna*.

Щирий європеець Стефан Цвайг, що 15 років був мені найвірнішим приятелем й кращим порадиником, не вгаваючи нагадував мені, що моє пер-

ше письменницьке завдання — обов'язок каменяра, що обтесує криваву гору Революції. І от я знову б'ю киркою по скелі. Ось перша глиба, яку я відколов минулою весною. Я написав на ній ім'я Цвайга. Без нього вона б і далі спала під землею.

* * *

Всі, хто добре знає французьку революцію, з першого погляду пізнають людей та події, що стали темою моєї трагічної вистави. Мемуари Луве дали мені повчаючу історію цієї людини, опущеного всіма приятелями, засудженого, який свідомо повернувся з Жиронди до Парижу, в пастку смерті, й через всю Францію проніс свою оцінену голову, щоби перед тим, як впасти під ножем, вона поцілувала уста коханої. В рисах останньої можна пізнати трохи прикриту постать Софії Кондорсе, меланхолійні чари подруги Кабаніса. Жером де Курвуазьє своїм іменем та вдачою нагадує двох жертв: останнього енциклопедиста та геніального Лавуазьє; але переважають риси людини з обличчям переможця й устами переможеного — риси Кондорсе, який, сховавшись у своїй Люксембурзькій мансарді перед тим як випити отруту, похапцем кінчав своє *credo* у «Поступі людського розуму», що кінчиться криком віри: «*Наука переможе смерть*». «Вулкан під снігом», казав про нього д'Аламбер... Після страшної зими 1793 року, сніг починає поволі танути під березневим сонцем; тут саме й починається дія драми. Але полум'я жевріє у всіх зледенілих серцях, й слова д'Аламбера можуть торкатись усіх. Я міг би їх поставити епіграфом до своєї драми.

Я прошу вибачення у істориків за те, чого я допустився в стосунку до своїх героїв (особливо в оповіданні Курвуазьє про засідання Конвента). Я вже не один раз (у моїм «*Народнім театрі*», у передмові до американського видання «*Монтеспан*») висловив отверто, як я, яко мистець, розумію історію. Вона для мене — схов Пристрастів та Сил природи. Я зачерпую з нього. Я викликаю з дна цієї труни велику людську дикість, тисячоголового звіря, вічний Нарід. Я зовсім не силкуюсь зробити їх подібними до правди, бо вони безсмертні. Я пригадав високу пораду Мікель-Анджело, коли він різьбив замість Лоренцо — Мислителя: «За сто років він буде схожий». Справа мистецтва — співати, коли можна, гімн «для всіх часів». Смерч 93 року ще блукає по землі.

Нам чути, як стугонять сусідні ліси. Ми самі, підчас справи Дрейфуса, попотерлися шерстю о шерсть вовків. Підчас однієї вистави в «Народнім домі» (у тім самім, де промовляв Жорес) я підслухав зауваження простих глядачів, що простодушно пізнавали в особах Дантона, Робесп'єра, Біно та інших — Жореса й інших, кого я не хочу називати; звичайно п'яса мала успіх. Від того часу, наші напів-боги та мінотаври отримали в Московії нові втілення, більш вражаючі. Це — вічні типи, люде, що безупинно воскресають під тисячу й одним вкривалом Протея; для мене це принада й здобич історії. Це більше ніж люде однієї днини, обличчя котрих повиїдала земля труни, — це сили, що повселювалися в одні тіла, а згодом знайшли собі інші втілення.

Але я хотів би також зберігти особливий відблиск цього давно зниклого дня: адже ж у кожного дня — свої барви. Я подбав написати ці драми

Революції в освітленні того стилю, який вибрав їх пристрасти. Я зовсім не ховаюсь з небезпекою цієї перестарілої форми, котру частина публіки та виконавців можуть зле зрозуміти. Вогненна реторика Жан-Жака, зпрощена Робесп'єром, що переходить димарями заводів й покалічена вадами, яких додав до неї Шекспирів «Маннекеніс» — Дантон — потребує того, щоби й читач і виконавець зуміли викрити її закінченість й під завнадто штучними періодами знайти те, що зворушує суворі, стягнені корчами душі. Ця ораторська мова варта не лише погорди — котру ще в більшій мірі ніж французи відчують чужинці — бо вони не чують інстинктивної традиції нашого переймання. Зрештою, навіть у нас багато помилялось що-до цього. Розум якого-небудь Тена не зумів (може тому, що не схотів) — під академічним накопиченням слів, в рядах фраз, прочитати палку пристрасть, трагічну щирість оборонців Конвента, що проголошували свої промови з молотом в лівій й з власною головою в правій руці, — святі Йоанни! — Щоби почути цю музику, треба різніжнати в кожному акорді кольца гармонійного ланцюга: ненависть, кохання, смерть... Приторкніться до неї! Як гарячково б'ється вона! Отже, коли я назву цю трагедію *Грою*, то це гра, в якій на карту поставлене все.

«Царство за коня!» — кричить підчас битви Річард, горбатий тиран.

Грозові хмари минають... Життя за блискавицю!.. Я її програю!.. Я її виграв!..

Р. Р.

30 серпня 1924

Щирій душі, сповненій всеєвропейського патріотизму та чисто релігійної приязні, Стефанові Цвайгові з глибокою пошаною присвячую цю драму, яка тільки завдяки йому й написана була.

ДІЄВІ ОСОБИ.

Ярема де Курвуазьє, член Конвенту, 60 років.

Софія де Курвазьє, його дружина, 35 років.

Клавдій Вале, жирондист-вигнанець, 30 років.

Лазар Карно, з Комітету Громадського Рятунку

Денис Байо, 65 років.

Горацій Буше, 25 років.

Лодоїська Серизьє, 25 років.

Клора Сусі, 17 років.

Крапар, уповноважений Надзвичайного Комітету Охорони.

Тимолеон, Дусен, Осляча Шкура, спідручні Крапарові.

Дія відбувається в Парижі, в домі Курвуазьє, в кінці березня 1794 р.

Салон часів Людовика XVI — перший поверх, величезні шкляні шиби. три східці до саду.

Саме посередині стіни в глибині салону настіж розчинено шкляні двері з виходом просто в сад по сходах в три східці. Скісне соняшне проміння освітлює невеличкий сад. Упрост крізь розчинені двері видко пишний повний розквіту синє-рожевого цвіту бузок, а в глибині саду мур, що відгороджує сад од вулиці. Мур не досить високий: коли б хлопець виліз на камінь, що

стоїть праворуч в кутку, то міг би через мур дивитись на вулицю. По-над муром почервоніле від вечірнього саява небо починає поволі гаснути.

В салоні:

1. Ліворуч двоє дверей, з яких одні коло рампи, а другі ближче до саду. Як другі двері відчинити, стає видко частину кімнати, спального покою. Посередині стіни між обома дверима високий мармуровий комінок. На комінкові стоїть бюст Вольтера. Позаду величезне дзеркало. Наліво від комінка бюрко часів Людовика XVI. А ліворуч од нього між ним і дверима, що коло рампи, влаштовано цілий острівець з низеньких і коротконогих стільців, так, що можна окремо провадити розмову. Простір перед комінком на погляд з саду прикривається бюрком і китайським параваном.

2. Праворуч двері саме супроти лівобічних дверей, ближче до саду. Коли їх одчинити, видко вежу кручених сходів, куток коритару та перші східці, що йдуть з першого поверху на вулицю. Прямо проти мармурового комінку вікно, яке виходить на вулицю. Праворуч і ліворуч од нього висять на стіні два великі портрети XVIII століття, портрети господаря й господині дому. Господиня в віці двадцяти років взірця мітологічної й пасторальної алегорії, а господар на взірець Дідро, в хатньому одязі, з голою шиєю та пов'язаною скісною хусткою головою, за працею, повернувшись убік неприсутньої аудиторії. Здається, що обидва портрети творять одно товариство з бюстом Вольтера, який усміхається до них з комінка. Під портретом пані де Курвуазьє (портрет її вісить на стіні ближче до рампи) стоїть великих розмірів клавесин, утворюючи друге місце для розмови на боці.

Загальне вражіння свідчить про тонко рафіноване середовище, високий стиль та при звичаєння до розкошів з явними слідами турбот, безладдя й за-непаду. У велитенському комінкові порожньо, під кінець в ньому розпалено буде тліючий вогонь. На бюркові й на столі навалено різного паперу, з-поміж якого видко філіжанки на каву. Дзеркало голе. Для освітлення сцени весь час служить тільки одна свічка.

ПЕРША ЯВА.

При піднесенню заслони маленьке товариство — дві молодші пані (Софія де Курвуазьє й Лодоїська Серизьє), молода панна (Клора Сусі), молодий старшина (Горацій Буше) й людина значно старшого віку (Денис Байо) — тримаючись за руки та обертаючись навкруги квітучого бузкового куша, виводять народню співанку Гретрі *): «Віднайдення загубленого вінка».

ДЕНИС БАЙО (стомлений, вибившись із сил, намагається залишити танкове коло): На ласку панове!

КЛОРА, ЛОДОЇСЬКА, ГОРАЦІЙ: Та ні, та ні, ще один раз!

*) Гретрі — знаний французький композитор, одно з найбільш славних імен французької комічної опери. Родився в Льежі р. 1741, помер в пустельному домі Ж.-Ж. Руссо в Монморансі, який він згодом купив, р. 1813.

(Старий, визволивши одну руку, а другої не змігши, виходить на сцену, тягнучи за собою невеличку групку, яка продовжує й далі співати. Від утоми він просто падає на фотель; — в той час, як він, сміючись віддикується, троє молодят розпочинають навколо нього співанку іронічного змісту, наслідуючи арію Гретрі: «Посадження дерева свободи».).

Клора, співаючи, кладе на голову старому бузкову галузку, сплетену вінком.

КЛОРА, ЛОДОЇСЬКА, ГОРАЦІЙ (співаючи):

«Як побачите його, навіть ви,
Старі діди, майте молодіти...

• • • • •
От глядіть як діти ваші,
Сміючись, квітчають вам чола...»

СОФІЯ: Старий мій друже, зараз визволю Вас. А—гов ви, несамовиті молодики, залишіть нас старих спочити! Балюйте, кружляйте собі до схочу, круть-верть, круть-верть! Для нас людей старшого віку вже минули часи...

ДЕНИС: Протестую! Право віку належить тільки мені.

СОФІЯ: Егоїсте!

ГОРАЦІЙ, ЛОДОЇСЬКА: Ми всі протестуємо! Що за жарт!

СОФІЯ: Я вже перейшла на другий бік гори. (До Дениса Байо). Невже ж будете протестувати, що я з вами по однім боці?

ДЕНИС БАЙО: Щаслива нагода! Більше ні слова з уст.

ЛОДОЇСЬКА: Але ж ми не зможемо лишитися без вас! Ні за що, ви мусите бути з нами. Ви тут наймолодша особа!

СОФІЯ (відкривши на скроні пасмо свого волосся): Бачите це сиве волосся?

ЛОДОЇСЬКА: Що тут дивного! Кожний, добре пошукавши, знайде те саме.

ГОРАЦІЙ: Я теж маю.

ЛОДОЇСЬКА: І я.

КЛОРА: І я.

Всі (сміючись): Та невже?

КЛОРА: Слово чести. Маю вже одну волосину. (Показує).

СОФІЯ: Сіра.

КЛОРА: Сива.

ГОРАЦІЙ: Хто б його не мав після того, що прийшлось пережити за ці п'ять місяців!

ЛОДОЇСЬКА: П'ять місяців! Вдвічі більше!

КЛОРА: Втричі більше!

ГОРАЦІЙ: Та ні, треба говорити тільки про цю зіму, панове. Решта...

ДЕНИС: Воно так, але краще мовчати про те.

КЛОРА: Ах! Скільки то прийшлось перестраждати!

ЛОДОЇСЬКА: Цілими тижнями не топилось в печі!

ДЕНИС: Ані дров, ані хліба!

КЛОРА: Ах! Буваю так холодно вставати вранці з ліжка, що серце завміраю.

ЛОДОЇСЬКА: Що-до мене, то я просто мерзла в ліжку. До того ж воно ще й таке велике!

ГОРАЦІЙ *(таємничо дивлячись)*: Слід його заповнити.

ДЕНИС: Одного разу потратив я шіснадцять годин на набережжі, від самого вечора аж до одинадцятої ранку, чекаючи при північним вітрі на роздачу дров та борошна. Після того довелося ще й перевозити на собі та ще й в час ожеледі. Падав аж двічі.

СОФІЯ: Що краще? Голод чи холод?

ЛОДОЇСЬКА й КЛОРА: О, найгірше, це холод!

ГОРАЦІЙ: Е, ні, це — голод.

ЛОДОЇСЬКА, КЛОРА, СОФІЯ: Холод, холод, холод!

ГОРАЦІЙ: Голод, голод, голод!

ЛОДОЇСЬКА: Ненажера!

КЛОРА: Я краще воліла б тисячі разів бути голодною, аби лише мати змогу хоч на п'ять хвилин погріти ноги!

ГОРАЦІЙ: В Мозельській армії траплялось мені спати прямо в снігу... Правда, прийшлось нам спалити людську халупу, щоб тільки відігрітись.

ДЕНИС: А що з тими, що жили в тій халупі?

ГОРАЦІЙ: На такі речі тоді не вважають!

КЛОРА: Що-до мене, то коли я мерзла, мені здавалось, що було б великим щастям бути спаленою!

ЛОДОЇСЬКА: І після того називають пеклом те місце, де так добре можна нагрітись!

ГОРАЦІЙ: На мене, пекло — це йти на ворога, коли в животі порожньо.

ЛОДОЇСЬКА, КЛОРА: Е ні, - холод!

ГОРАЦІЙ: Та ні, голод!

СОФІЯ: Ми всі терпіли й холод і голод. Отже, без заздрощів!

КЛОРА: Боже мій, як ця зима довго-довго тягнулась. Не було й кінця їй видко.

СОФІЯ: Тепер уже прийшов її кінець. Не слід більше про це говорити. Пиймо лише соняшну радість!

ДЕНИС: Це перша гарна весняна днина... Чарівна наша приятелько! Що за мила думка впала Вам окликати нас на свято до Вашого саду!

ЛОДОЇСЬКА: Святкувати весну, що зародилась у квітах вашого бузка!

СОФІЯ: Чи ж мала я право одна користати з нього тільки для себе? В таку годину занепаду й страшних злиднів кожний мусить поділитись зі своїми друзями крихтами свого щастя.

ЛОДОЇСЬКА: Еге ж, щастя так рідко трапляється!

ДЕНИС: Щастя? Воно стало для нас чужим словом.

КЛОРА: Як довго не чути було сміху! Боже ж мій! *(Оливається слізьми)*.

СОФІЯ: Люба, люба, що з Вами?

КЛОРА: Чи ж маєм ми право сміятись?

ДЕНИС: Чому ні? Ми занадто багато вистраждали!

СОФІЯ *(до Клори)*: Певно що маємо. Навіть більше, моя люба, це наш обов'язок.

КЛОРА: Для тих, у кого хтось загинув.

ЛОДОЇСЬКА: То це для мене.

КЛОРА: Це й для мене.

ДЕНИС: Це й для мене.

СОФІЯ: Тихше! тихше!

ГОРАЦІЙ (до Лодоїськи): А про тих, що незабаром іще мають загинути, вам при них байдуже?

ЛОДОЇСЬКА: О, ні, їх я буду оберігати. Не хочу їх втрати. Ні в яким разі цього не хочу.

ГОРАЦІЙ: Значить, годі більш думати про інших! Ліпше танці!

ЛОДОЇСЬКА: Добре, хай і танці, лиховіснику!

ГОРАЦІЙ (до Клори): Ви теж, моя приятелько молоденька. (Клора вагається і поглядом звертається до Софії).

СОФІЯ: Ходи, дитино моя.

ГОРАЦІЙ: Ходіть, панове, та знов складемо танкове колю!

(Троє молодят відходять до саду і заводять співанку. Денис і Софія залишаються в салоні, сидячи ліворуч, між бюрком і внутрішніми дверима, що ближче до рамп).

ДЕНИС: Кожний думає про свої втрати. Ця про нареченого, та про чоловіка; а я про сина, — скрізь смерть і смерть. Але життя дужче...

СОФІЯ: Навіть у вас, старий друже.

(Від початку й під час усієї дії Софія заховує повний ніжно-добрий, з легкою усмішкою спокій, що сильно відрізняє її на тлі загальної рухливості від інших).

ДЕНИС: Навіть у мене... Соромно мені від цього.

СОФІЯ: Ви не один. Послухайте!

(Із-за садового муру чути голоси співу, скрипки, флети, бубона та окремі вигуки радості в юрбі, що іде вулицею.).

ДЕНИС: У тій юрбі, що ось тепер іде вулицею та співає, нема ні одного, хто не зазнав уже лиха, не скоштував би своєї жертвовної долі та не пережив би страхіть війни і Революції, як нема ні одного, для кого завтрішній день знову не приніс би тяжких спроб, що вчора тяжили над ним.

СОФІЯ: Оце й причина, чому вони співають: щоб хоч на хвилину забутись і не думати про то.

ДЕНИС: Одначе неминуче будуть думати про те. Глядіть!

(Спів у саду перервався).

ГОРАЦІЙ: Чого це на вулиці підняли гадас? Треба послухати...

(Замовкають і прислухуються до голосу продавця газет на вулиці).

ГОРАЦІЙ (наподоблюючи): «Вісник рівності... Велика баталія коло... Ворог в...».

(Підбігає до муру, вилазить на камінь і, поклавши руки на гребінь, гукає до продавця). Гов!... Громадянине... Дякую! (Вертається з газетою. Обидві молоді пані тиснуться навколо нього, заглядаючи в газету).

ГОРАЦІЙ: Королівські банди провадять перегруповання на просторі між Мезою і Рейном. Республіка має на це відповісти всіма своїми силами. Весняне сонце запалює пожежу. Мушу й я туди податись.

ЛОДОЇСЬКА: Ні, ні, цього я не хочу!

ДЕНИС: Що значить «Я хочу» або: «я не хочу»?

ГОРАЦІЙ: Батьківщина цього вимагає.

КЛОРА: Батьківщина? Краще мовити — оті страховища:

ЛОДОЇСЬКА: Високий Комітет.

(Софія робить знак, прикривши свої вуста пальцем. Всі похнюпили голови).

ГОРАЦІЙ: Рація.

ДЕНИС (кашляючи): Він сильніший всього.

КЛОРА: Він, як потвора, скоро всіх нас пожере.

ЛОДОЇСЬКА (Закриває рукою їй рота й звертається до Горація): Але принаймні не зараз! Ви ж не відразу від'їздите, Горацію?

ЛОДОЇСЬКА(Всі, крім Софії, в стані ненормального напруження, немов би в пропасниці): Скільки часу ще лишилось?

ГОРАЦІЙ: Мабуть з місяць.

ЛОДОЇСЬКА: Ага, ще з місяць... Ціла вічність...

ДЕНИС: Щаслива молодь! Чого тільки не віддасть за один місяць щастя!

КЛОРА: Я також молода! Але його не мала й не маю ще й досі... Не вимагаю навіть і місяця... тільки один день, один щасливий день!

СОФІЯ: Годі, люба, будете мати його опісля, й надто забагато. Життя для Вас іще довге й довге.

КЛОРА: Ні, ні, життя дуже коротке.

СОФІЯ: Я ж ось вдвоє старша за Вас.

КЛОРА: Воно так, у ваші часи... Пробачте!... Але тепер, це зовсім уже не те. Хто певний завтрашньої днини?

ЛОДОЇСЬКА: Що-до мене, то я певна за сьогоднішню днину.(Дивиться в бік Горація).

ГОРАЦІЙ (Коло неї, взявши її за руку, півголосно): Сеї ночі...

(Клора, вражена цим реченням, подивилась злісними очима на них).

ЛОДОЇСЬКА(Спостерігши це, усміхаючись, підходить до Клори, що сидить на колінах Софії, — пробуючи приголубитись до неї): Моя мила!

КЛОРА (Гнівню відтручуючись): Геть, не приторкайтесь до мене! (Подається в сад).

ЛОДОЇСЬКА: Що з нею?

СОФІЯ (З ноткою приятельського докору): Самі добре знаєте.

ГОРАЦІЙ: Заздрить нам.

ДЕНИС: Та й не одна вона.

СОФІЯ (усміхаючись до Дениса й Горація): Ідіть і розважте її! (До Лодоїськи): Та не ви, егоїсте, ви залишайтеся тут!

(Денис і Горацій відходять. Залишаються тільки Софія й Лодоїська. Остання, сміючись, щаслива, кидається на коліна Софії і стискає її в своїх обіймах).

ЛОДОЇСЬКА: Воно так, я егоїстка, егоїстка, егоїстка. Я не хотіла б не бути нею, коли так гарно бути нею. Гримайте на мене! Гримайте!

СОФІЯ (усміхаючись): Це ні до чого не доведе.

ЛОДОЇСЬКА: О, ні! навпаки!.. Це додасть тільки приємности. Так ні, не хочете мені цього зробити! Я так багачко, так багачко перестраждала!... Мій чоловік, мій Гектор, вирваний з моїх рук ворожою смертю!.. Ох! Як я плакала!

СОФІЯ: Коли він загинув?

ЛОДОЇСЬКА (просто): Шість... та ні, п'ять місяців тому... Так, це було в жовтні. Не хотіла вже більше на світ дивитися. Все було скінчене для мене...

І ось! Починається... (поправившись) Знов починається... Бідний Гектор!.. Дорогий Горацій!..

СОФІЯ: Все імена античних героїв...

ЛОДОЇСЬКА: Чи не були б Ви ласкаві мовчати!.. Здається мені, що це те саме... Я Вас самих бороню від Ваших же таки жартів.

СОФІЯ: Я не жартую...

ЛОДОЇСЬКА: Я цілком певна, що мій Гектор радіє разом з мною... Ви усміхаєтесь!

СОФІЯ: Ви теж...

ЛОДОЇСЬКА: Та ні... Та так... Ах! Що за прекрасна річ омана! Я так гостро чую потребу радості, що хотіла б, щоб і він теж радів... Я це добре знаю, що він уже більше нічого не відчуває. Але я, я ще відчуваю, хіба ж я винна, скажіть будь ласка, хіба ж я що злого зроблю йому тим, що я ще трохи забавлюсь, тільки тому, що я ще живу? Гадаєте Ви, що він проти цього? Та ні, він мусить бути щасливий з того, що дає мені щастя. Чи ж не так? Бо ж він мене любив!.. А відтак і через те, що помер!.. Бідний Гектор!.. Ах! жити, жити, це така прекрасна річ!

СОФІЯ: Буває різне життя. Життя для Вас, це любов!

ЛОДОЇСЬКА (Підчас цієї приязної балачки між обома жінками помічається у Лодоїськи поруч з її подивом перед мудрістю Софії крихітка іронії, як рівно ж із боку Софії крихітка усміхненої нетерпеливості при тій похвалі): Життя тільки й є в коханні... Ви усміхаєтесь і далі... О, розважна подруго, Ви стоїте вище наших немочей. Ваше життя таке прекрасне, ясне, рівне. Ви зуміли оберекти його від соціальних завірюх і сердечних мук. Ви в привілейованому становищі. Ви зазнали щастя подружнього життя без хмар, яке ніколи не було стурбоване божевіллям пристрасти, ясносоняшне, майже дитяче, з мудрою людиною однаково, як і ви, з вашим чоловіком, дуже відомим, прославленим, якого всі поважають, з котрим Ви від самого дитинства зв'язані почуттям благоговійної ніжності. О, небеса всемогутні, як я хилюсь перед таким життям!

СОФІЯ: Але на таке життя Ви не проміняли б ні одну з Ваших хмар.

ЛОДОЇСЬКА: На мого Горація? Звичайно ні! Цього не можу зробити. Кожний має сам свою долю! Та Ваша доля найкраща.

СОФІЯ: Вона така, як ті гарні жінки, на яких всі задивляються, але люблять інших.

ЛОДОЇСЬКА: Чи не були б Ви ласкаві так не говорити! Багацько є таких, що хотіли б бути на Вашому місці... Але тільки Ви одна й можете бути на ньому...

СОФІЯ (усміхаючись): Те саме, що й я тільки що казала!

ЛОДОЇСЬКА (Не слухаючи): Товаришкою довірительною й навіть Егерією *) великої людини, що свого часу була Вольтеровим приятелем і що приятелює тепер з Карно **)...

*) Німфа з римської мітології, знана зі своїх пророцтв, давала поради римському цареві Нумі.

**) Карно — член Конвенту, Комітету Громадського Рятунку й вчений - математик. Знаний, як славний організатор військових сил Револуції, за що був прозваний організатором оборони Револуції. Нар. р. 1753, помер р. 1823.

ДЕНИС *(входячи, почув останнє речення)*: Що була поради́ником для енциклопедистів і яка в наші дні належить до Високого Комітету. А це поодинокий найвищий привілей великої душі... Улюбленець науки, гуманіст філософ, член Академії і Конвенту... Слава, що вже утвердилась за ним у передчасі останнього короля, яка незрушено пережила загибель династії, яка стала свідком приходу нового ладу, впливаючи на всіх і лишаючись ані крихти незаплямованою в середовищі оскаженіюї партійної боротьби.

СОФІЯ: Друзі, ви не знаєте на яких хистких основах тримається ця запезпеченість.

ДЕНИС: В кожному разі, ми знаємо, що вона не походить з егоїзму. Кілько то разів Ярема Курвуазьє своєю допомогою полегшував нашу долю в злиднях або в критичні хвилини, завдяки своїй протекції приходив на рятунок приятелів, що попадали під загрозу!

ЛОДОЇСЬКА: Також і те знаємо ми, кому саме зобов'язані за таку протекцію. Його мудрій товарищі.

ДЕНИС: Пані Софії, хай буде сказано.

ЛОДОЇСЬКА: Феї — Хоронительниці.

ДЕНИС: Що має силу впливу на нього.

ЛОДОЇСЬКА: І з якої не один раз користали ми!

ДЕНИС: Як же з цього не користати? Ярема Курвуазьє, що в цей лютий час тільки один і залишивсь, що ще може мати ролю посередницької і впливової сили на сучасних панів життя і смерті.

СОФІЯ: Гай-гай! Ця роля дуже мала й з кожним днем маліє далі.

ЛОДОЇСЬКА *(З певною ноткою заздрости)*: Щоб там не трапилось, одначе, Ви будете завжди мати захист; ніщо не зможе впасти на Вас.

КЛОРА *(Входить з Горацієм, цілком забувши свій недавній сум)*: Ох, нещасні! нещасні!

СОФІЯ: Що таке?

КЛОРА: Те, що ми тільки що взнали. *(Протягує газету Софії)*.

СОФІЯ: Знову це страшне шпаргалля. Не треба. Не варт його більше читати.

ЛОДОЇСЬКА: Спокійніше, не всі ж мають рацію, щоб їх не читати. Правда, це приносить зло. Але через те й треба їх перечитувати. *(Бере газету)*.

КЛОРА: Та ні, ви тільки послухайте! Це щось страшне! Петіон, Бізо, Вале...

СОФІЯ *(Посумнівши, але тоном ще твердим)*: Вале!.. *(Встала з свого місця. З присутніх ніхто не звернув уваги на її відрух і її зойк, всі згуртувались навколо Лодоїськи, коло часопису)*.

КЛОРА: Їх тільки що знайшли мертвими в околицях Бордо, наполовину з'їдених вовками. *(При загальному зворушенні ніхто не помічає хвилювання Софії, яка знову сідає, нерухома, мовчазна. Прикривши лице руками, не рухається)*.

ГОРАЦІЙ *(роблячи резюме з Лодоїсьчиного, Клориного й Денисового читання, які жадібно разом з ним припали до часопису)*: Кілька місяців гонили за ними спущені хорти і по слідах привели до западини забутої каменю-

ломні. Впізнали Петіона *) з роздертим животом, з витягнутими тельбухами...

ДЕНИС: Колишній володар Парижу, наш мер, улюблений голова Національного Зібрання...

ЛОДОЇСЬКА: Другий... з'їдене лице... Фе! Фу... (Віддає газету иншим).

ГОРАЦІЙ (продовжуючи): ...ніс, уста вирвані... Не могли впізнати... Гадали, що Бізо...**) Але, по паперах, що були при ньому, виявилось, що це був Вале.

КЛОРА: Безталанні.

ДЕНИС: Не надто жалійте! Вони знайшли засіб уникнути гільйотини, жертвою якої минулого тижня стали Барбару й Гіаде, їх товариші.

ЛОДОЇСЬКА: Воно так... Але кільки ж вони перед тим мусіли витерпіти.

ГОРАЦІЙ: А пізніше... це не робить різниці...

ДЕНИС: Воно так і мусіло закінчитись... Це дурне повстання...

КЛОРА: Раніше Ви його похваляли.

ДЕНИС: Ніколи!

КЛОРА: Я чула, як Ви казали...

ДЕНИС: Ніколи!

КЛОРА: Ви так з усіх їх дивувались.

ЛОДОЇСЬКА: Мовчи, дівчинко!

(Настає мовчанка).

ДЕНИС (кашляючи): Одурили вони всіх. Їм так вірили і вважали за найдужчих. Чому ж повставали, коли були найслабші?

(Мовчанка. Софія, відкривши лице, залишається й далі непорушна в своєму фотелі дивлячись перед собою, з почуттям пригнічености, з механічною й холодною усмішкою).

КЛОРА: Бідненький Вале! Йому й тридцяти років не було!

ЛОДОЇСЬКА: На весні другого року я танцювала з ним... Він також був і Ваш знайомий, Софіє?

(Софія не відповіла і не рухнулась. А Лодоїська, надто зворушена, щоб спостерегти, продовжує).

ЛОДОЇСЬКА: Він так гарно вмів танцювати!

КЛОРА: А як гарно вмів деклямувати Флоріанові вірші!

ЛОДОЇСЬКА: А який відважний! Як ось тепер бачу його з розкуйовдженим волоссям, на чолі ватаги федератів, що парадувала після атаки Тюльєрійських палат.

КЛОРА: Піти дивитись, як він бувало промовляв з трибуни в Національному Зібранні — було ціле свято.

ГОРАЦІЙ: Сарказм і сила. В'їдливі слова посміху не раз змушували блимати за шклом окулярів лютого Робесп'єра. Коли розбірав бувало по кісточках своїх ворогів, то на трибунах і в усій залі заливалися од сміху й реготу.

*) Петіон (Ярема) французький політичний діяч, мер Парижу р. 1791 і Голова Національного Зібрання. Засуджений на вигнання, як жирондист подався до Бордо, де незабаром в околицях на полі знайшли його тіло наполовину з'їдене вовками.

**) Бізо, жирондист, член Конвенту, приятель пані Ролан, засуджений на вигнання подався до Бордо, де його тіло було зайдене разом з тілом Петіона наполовину з'їдене вовками.

ЛОДОЇСЬКА: Я любила вдивлятись в його уста.

ГОРАЦІЙ: Лодоїсько, мене ревності.

ДЕНИС: Ревності? До вирваних уст?

ЛОДОЇСЬКА: Ах! страх який!.. Чому ж, чому тягло його до приску політичного вогню!

ГОРАЦІЙ: Кожний має своє шанолобство...

ЛОДОЇСЬКА: Хіба не найкраща річ — любити?

ГОРАЦІЙ: Треба не забувати й батьківщини.

ЛОДОЇСЬКА: Передовсім, треба, щоб ти не забував мене. У першу чергу належить думати про того, кого любиш.

ДЕНИС: У першу чергу треба думати про самого себе...*(Всі аж зойкнули)*. Хіба не так? Ви аж зойкнули... Побачите, молоді панове, коли будете в моєму віці!.. Шанолобство й кохання гарні речі, але вони минають. Все, що лишається до кінця, — це ти сам собі. І вберегти себе — це святий обов'язок!

ГОРАЦІЙ: Уміти вдержатись при житті в наші часи стало дуже тяжким ремеслом. Навчитись цього кому-кому, а нам не буде часу.

КЛОРА: Але я дуже хотіла б цього, дуже хотіла б! *(До Дениса)*. Навчіть мене цієї таємниці.

ДЕНИС: Для цього треба вміти бути байдужим до всього, моя дитино; треба завжди вибирати між тим, щоб дивитись, коли помірають, і тим, щоб помірати.

КЛОРА: Я помірати не хочу!

(Групка — Клора, Денис, Горацій відходять, розмовляючи й сміючись. З Софією залишається тільки Лодоїська, в куті салону, прикриті від поглядів з саду, між бюрком і рампою).

ЛОДОЇСЬКА: Мовчазна Софіє, ви залишаєте, щоб тільки ми говорили й хвилювались. А самі тримаєтесь на боці, як доброчинна й трохи відчужена, непорушена глядачка, наче спершись ліктями на балконі; залишаєтесь дивитись здалека на наші переживання, дивитись вашими сірими прекрасними очима з німою усмішкою на устах. Яка ж Ви спокійна, спокійна.

СОФІЯ *(не рухаючись, рівним голосом)*: Спокій. спокій бездонного страждання...

(Софія затуляє своєю рукою Лодоїській уста, щоб та замовкла). *(Мовчанка)*. Що Ви сказали?..

(Софія не відповідає й не рухається. Лодоїська, нахилившись і глянувши на неї, раптово поривається до Софії).

ЛОДОЇСЬКА: Моя люба, ви плачете!

(Софія затуляє своєю рукою Лодоїській уста, щоб та замовкла). *(Мовчанка)*.

(Софія шукає хустинку, щоб утерти сльози. Лодоїська, взявши свою, ніжно витирає нею Софіїні очі).

ЛОДОЇСЬКА: Болить? Вам, на яку всі дивляться, як на образ щастя!.. Вам, що має все?! Всі добра — любов, славу, владу й віру в цю Революцію. повстанню якої Ваш чоловік і Ви сприяли.

СОФІЯ *(з подвійним натиском)*: Я не маю нічого.

ЛОДОЇСЬКА: Нічого! Не вірю Вам!

(Софія робить їй знак замовкнути. Наближається Денис Байо).

ДЕНИС: Чи пан Ярема скоро має вернутися з Національного Зібрання?

СОФІЯ (*приймаючи тон розмови*): Ніяк не можна передбачити, як довго затягнеться засідання. Інколи я чекала його по цілих ночах, до самого ранку.

ДЕНИС: Одначе сьогодні, здається, нема жадних важніших справ...

СОФІЯ: Хто може сказати в наші дні, що буде за годину наперед?

(*На вулиці за садовим муром чути, як переходить похід, чути музику, флети, бубни, ритмічну ходу, гуркіт возу, тупання коней, викрики юрби*)...

КЛОРА: Що це там?

ГОРАЦІЙ: Це нова жертва, яку провадять на гільйотину. (*Робить рукою знак одрубання голови*).

КЛОРА: Не хочу чути... (*затуляє руками вуха й біжить до саду*). Горацию, ходім подивимось на них! (*Виходить разом с Горацієм*).

ДЕНИС: Чи не буде від цього часу завжди віз засуджених переїздити цією дорогою?

СОФІЯ: Мабуть, що так, бо Флорентинська вулиця тепер в ремонті.

(*Денис зацікавлений виходить слідом за двома, що вийшли*).

ЛОДОЇСЬКА (*Лишилась сама з Софією*): Софіє, не вірю! Ви тільки що говорили...

СОФІЯ: Лишім!

ЛОДОЇСЬКА: Та ні, я Вас прошу! Вважайте мене своєю подругою.

(*Софія показує на двері в сад*).

ЛОДОЇСЬКА: У, проклятий гуркіт... (*З поспіхом іде до дверей, зачиняє їх, вертається. Чути й далі похід і вигуки, але глухо*).

ЛОДОЇСЬКА: Скажіть! Скажіть мені... (*бере за руки й цілує їх*). Софіє, Ви несправедливі. Чи ж не мали Ви досить щастя? Ніщо не затемняло турботою Ваше подружжя, Вашу любов.

СОФІЯ (*гірко*): Мою любов? Мене ніхто не любив... Молодість, надії, самопожертву, посвяту, я все принесла й віддала одній людині, яку поважала, яку поважаю, перед якою стою здивована... Що стало з того? Захопилась його ідеями.

ЛОДОЇСЬКА: Хіба більше не захоплюєтесь?

СОФІЯ: Ех! Що мені з їхніх ідей? Коли я й любила щось, коли й вірила, що щось люблю, то тільки через те, що вони це любили; це були вони, ким я захоплювалась в їх ідеях... Що ж зробили ці ідеї з ними й зі мною?..

ЛОДОЇСЬКА (*намагається зрозуміти*): Кажете, в о н и?

СОФІЯ (*у піднесенні*): Кажу, ті ідеї, які так ненавиджу я... Послухайте... (*Хоч двері й зачинені, що трохи зменшило галас вулиці, одначе все ж таки чути вибух лементу й реготу, далі гуркіт поволі зменшується, настає тиша, й Софія знов починає з почуттям подвоєної ненависти говорити впівголоса*).

СОФІЯ: Зненавиділа я всі ці ідеї, химери, галюцинації, що захоплюють людей, так само, як і людські вади, що нищать життя. Життя, воно тут, коло нас, зовсім просте й солодке! Щоб його мати, треба тільки нахилитись і підняти. А ставши нездатними, вони не змогли не упитись. Їхні ідеї, це омана, отрута, що кинула їх в скажену й смертельну засліпленість. Вони із-за цих ідей пожертвували мною... Але, але це було іще ніщо!...

ЛОДОЇСЬКА (*з поглядом прикованим до Софіїних уст*): А що ж?

СОФІЯ: Вони принесли в жертву самих себе.

ЛОДОЇСЬКА: Яким чином! Ваш чоловік?

СОФІЯ: Це не він.

ЛОДОЇСЬКА: Хто ж тоді?

СОФІЯ (наче з жалем, але захоплена пристрастю): Ви чули... тільки що...
Ті нещасні... Витнанці...

ЛОДОЇСЬКА (придушуючи зойк): Це Вале!

(Софія встає, щоб уникнути відповіді. В цю хвилину розчиняються двері з саду й Клора з вибухом вигукує).

КЛОРА: А вгадайте, вгадайте, кого це я бачила на возі!
(Софія обертається, а Лодоїська робить знак до Клори, щоб та забралась).

КЛОРА (в дуже піднесеному настрої): Та ні! Вгадайте, вгадайте, кому тепер відтинають голову!... Богині Розуму, їхній богині з Сен-Есташа, ...тій гладенькій блондинці, для якої заставляли правити літургію... Я її зразу впізнала... Богиня, богиня Розуму!...

ДЕНИС (філософськи): Добрі маємо часи, люба дитино, коли й розум дає драла від нас!

КЛОРА: Замовчіть та не сквернословте!

(Продовжують і далі розмову в глибині салону, ліворуч, коло дверей, що виходять в сад, наче б у передчутті, що вони заважають розмові між Софією й Лодоїською. А ці віддалились у протилежний куток, праворуч, коло рамп під укриттям клавесина, що закриває і не дає їм змоги бачити праві двері на сходах. Але вони сидять проти дзеркала, що на лівій стіні, в якому ці двері відбиваються.)

ЛОДОЇСЬКА (Тримавши руки Софії і не вважаючи на певні зусилля Софії їх визволити, притишеним і допитливим голосом): То був Вале?... Софіє, скажіть мені, то був він?

СОФІЯ(сидючи з притриманими руками, з сумом одвертає голову набік): Ах, не ріжте мене його іменем.

ЛОДОЇСЬКА (пустивши Софіїни руки, охоплена почуттям жалю): О моя люба страждальнице! Чи я ж уявляла собі? Як мені болять Ваше нещастя! Страшно!... І ми, які хвилину перед тим нічого не підозріваючи, ножа в серці Вам повернули!.. Вибачте, вибачте мені! Але ж хто міг це подумати?.. Я ж лише недавно зазнала Вашу приятель...
СОФІЯ (тихим пристрастним голосом): Кохала його. Він кохав мене. Був для мене всім життям... А я була життям для нього... Принаймні вірила в це. Та була це неправда, бо пішов на смерть за-ради тих зловісних ідей... Ах! Як би не віддав він себе в жертву тим ідеям, то чи не віддала б і я себе в жертву, в жертву іншим ідеям.

ЛОДОЇСЬКА: Яким іншим ідеям, Софіє?

СОФІЯ (злісно). Ідеям про подружню честь, які я так оберігала .

ЛОДОЇСЬКА. Софіє, скажіть мені все!... Чи не був він Вашим коханцем?

СОФІЯ (з піднесенням, що все дужчає): Не був. Але через те тепер і розпач охоплює мене. Як він даремно благав мене, упрохуючи, й як моє серце даремно залишилось глухим і не піддалось йому. Думка про Ярему й про приречення, що в'язали мене з ним, ті заботи вірності, що походять скорше від звички, аніж од серця, те, що звуть чеснотою, цей сліпо-окий божок, я все принесла в жертву їм, все, що любила в світі. А тепер нема його, одна тільки смерть. І я його втратила. І до чого все це довело? До чого?

(Тепер уже Лодоїська намагається заспокоїти Софію, голос якої потрохи дійшов до нот пристрасного болю, звертає увагу на присутність інших, роблячи знаки. Але інші, захопившись розмовою, здається, нічого не помічають. Софія замовкає. Лодоїська говорить про неї пошепки. Не чути нічого, крім сміху й голосів гуртка трьох осіб, що тримаються в лівому кутку салону, ближче до вікна, що виходить в сад...)

Я В А ІІ.

(Раптово настає мовчанка. Двері на сходах впрост насупроти групки трьох (Дениса, Горація, Клори) розчиняються, але Софія і Лодоїська, обернуті спиною до них і прикриті клавесином, нічого не бачуть, що там діється.

Входить невідомий. Вбраний по народньому яacobінець, з кокардою на шапці. В болоті, міцний, але втомлений. Молодий, тонкий, з гарячими очима. Його немов би ловлять. Раптово відчиняє двері, увійшовши враз їх причиняє, але тихо, прислухаючись до тиші на сходах. Далі обернувшись, спірається спиною до дверей, лицем до гурту, що враз побачив його обличчя. Всі троє аж остовпіли, зробивши рухи страху, і не маючи змоги з переляку промовити хоч слово.

Тиша звертає увагу Софії й Лодоїськи. Лодоїська, повернувшись до гурту ліворуч, бачить їх зтурбовані обличчя, але не розуміє причини зтурбованості. Софія механічно кидає свій погляд на дзеркало, що над комінком, і бачить в ньому відображення людини, що стоїть опершись спиною до дверей. Встає з викриком зойку, якого при загальному замішанні ніхто не помічає. Бо в цей саме час).

ДЕНИС, ГОРАЦІЙ, КЛОРА (вигукують): Вале!

ВАЛЕ (що не сподівався зустрінути їх тут): Денис, Байо... Буше... Клора... Друзі мої...

(Голос його охриплий від перевтоми та хвилювання. Швидким темпом підходить до них і простягає їм руку, яку вони приймають з замішанням. Його очі бігають по всіх, навкруги них, по салону, шукаючи ту, якої він ще не вбачив. Раптом уздрів її. Решта немов перестала існувати для нього. Софія стоїть, опершись позаду руками на клавесин, з поширеним від хвилювання, страху і щастя поглядом. Про інших вони вже більше не думають. Вале приспішеною ходою йде до неї, простягаючи руки. Вона до нього).

ВАЛЕ: Софіє!

СОФІЯ: Ви ще живі!

(Він кидається до її ніг, обіймає за ноги, цілує крізь одяг, коліна, цілує ступні; а далі випростується на вколішках, торкається очима, щокою, вустами до тіла коханої. Вона не борониться, пестить руками лице свого улюбленого).

ВАЛЕ: Вона! Найшов!... Маю, ось тримаю її в руках. Маю!

СОФІЯ (не признаючись, бере його за голову, нахиляється до лиця і ніжно напівпошепки до нього): Встаньте!

(Вале встає з очима, прикованими до Софії. Та ледве уставши хитається, а Софія підтримує його).

СОФІЯ: Ще впаде!.. Горацію! Лодоїсько!.. Друже мій, обіпріться на мене!.. Що з вами? Та опирайтеся добре! Ходіть... Сюди... до фотелю... (Підводить його до фотелю в куток салону, ліворуч, коло рампи. Вале сідає лицем до публіки, спиною в глибину сцени. Ні він, ні Софія, що нахилилася над ним, не можуть бачити, що робиться позаду них: Денис Байо перший вислизнув, а за ним поспішно пішла Клора, далі Горацій Буше, який від сі-нешних дверей почав робити знаки Лодоїсці, щоб вона приєдналася до нього. Лодоїська, вагаючись і схвильовано по черзі дивиться то на Вале, якого підтримує Софія, то на Горація. Нарешті рішає і переходить салон, щоб узяти свою шаль, яка лежить ліворуч в глибині сцени на одному з стільців. Все це відбувається на протязі досить короткого часу. в який Софія переводить Вале до фотелю і садовить там.).

СОФІЯ (говорить далі до Вале, не оглядаючись назад): Ви падаєте від втоми... Ось сідайте... Ви не їли?.. Клора!.. Лодоїсько! Поможіть мені. Панове, дайте сюди кави... Там на столі візьміть філіжанку... (Здивована цілковито мовчанкою, обертається). Де ви?... Панове!...

ВАЛЕ (нерухомо сидить у фотелі, не бачучи нічого й не бажаючи зрозуміти): Чи ж не знаєте ви, що я небезпечний для всіх, хто наближається до мене?

(Лодоїська запізнилась вийти, розшукуючи свою шаль, із-за чого довелось їй аж двічі переходити салон, доходить до порогу в той час, як Софія обертається й помічає її).

СОФІЯ (з обуренням): Лодоїсько!...

ЛОДОЇСЬКА (зхвильована й присоромлена окликом, зупиняється, обертається, вагається, йде кілька кроків до Софії, що залишивши Вале, наближається до неї, говорить зтиха, зтурбовано, похапцем, майже нечутно): Пробачте... Пробачте, це полохливість, знаю це... Але нині... нині особливо я хотіла б жити!

(Останні слова ледве чути. Поспішно відходить).

(Софія хвилюю придушена опановує себе, йде до столу, бере філіжанку, наливає кави й приносить з невеликим шматком хліба).

ВАЛЕ (не рухаючись): Бачите, яка в мене сила влади! Куди не ввійшов би, зразу ж наганяю страху. Такий нещасливий (показує на себе), що навіть не можу втриматись на ногах, вигнанець, а всі тікають од мене. Ось уже п'ять місяців, як блукаю так по цілій Франції. Гонять звідусіль. Нас було в Дордоні сім вигнанців — Петіон, Барбару, Бізо, Гіаде, Саль, Валаді. Перейшли, стукаючи в двері, аж трицять знайомих. Ні один не відчинив. Скрізь несли за собою тінь гільотини. Вони так лякалися, бачучи нас, нас і цю тінь, що навіть один з знайомих, до якого ми зайшли несподівано, хотів нас убити. І тільки через те, що слабкий був за нас, загрозив, що як залишимося у нього, то вб'є нас усіх!... (Голосний, гіркий сміх). Однієї ночі під зливою йшли ми з'ораним полем. Каменеломню, де ми переховувалися, мусили залишити. Донесли про нас. Остання подія, яку ми мали, запровадила нас до однієї родини. давно знайомої з нашою родиною. Я як адвокат, врятував честь одного з членів тієї родини в кримінальному процесі. Ніч темна. Блукали. Грузли по самі коліна в розмоклій землі. Я натер собі підкоління до крові. Годин шість проблукали, вибившись із сил, нарешті дійшли. Стукаємо. Чекаємо пів-години. Від дощу та від зимового північного вітру зуби цокотять.

Відчиняються двері. Називаю своє ймення. Двері зачиняються. Чекаємо ще пів-години... На мене нападає трясовиця і я втрачаю свідомість... Після битой години прохань переляканим голосом відповідають, що прийняти не можуть. Я лежав простягшись на дорозі в грязюці. Через щілину замка товариші мої благали: «Лишень на одну годину, тільки б прикритися від негоди!» Відповідь була: «Ні!» — «Бодай шклянку води та трохи оцту!» — «Ні!».. Ми пішли далі... Хай згине клята людина!

(Софія стоїть перед Вале, захоловши від жалісного болю й слухає його. Вале, скінчивши своє оповідання понурим голосом, немов би вибухшим люттю чи погрозою з обважнілою головою, з темним поглядом, прикованим до підлоги коло ніг, раптом обертається до Софії й охрипло питає її з пристрасним наголосом):

— А ви, чи ви мене не виженете?

СОФІЯ *(схилившись над ним з ніжністю пропонує каву)*: Друже мій нещасний, ось беріть! Ви так виснажились.

ВАЛЕ *(не беручи філіжанки, все тим же гірким тоном)*: Я скрізь приношу смерть. Женіть мене геть!

СОФІЯ *(підносить до його уст філіжанку і тримає її в той час, як він п'є)*: Пийте! *(П'є з жадобою й хоче говорити)*. Не говоріть!.. Іжте!.. Перш усього треба спочити.

(Де-кілька хвилин мовчанки, коли Софія обслуговує його, дивиться, як він їсть, зворушена, як мати. Вале бере її за руку і довго цілує. Софія не пробує її відняти, сумно й ніжно усміхається).

СОФІЯ *(по хвилі кладе руку на голову Вале)*: Як ви прибули? Як змогли ви дійти аж сюди?

ВАЛЕ: Станьте коло мене, щоб я мав змогу відповісти! Щоб вас видно!.. Ближче... Сядьте ось тут!... *(Примушує її сісти перед собою зовсім близько й під час оповідання тримає її за руки)*. Боже милий! Це вона!.. Це вже не образ, який треба в'являти і який стільки місяців носився в дорозі переді мною... Це вона, яку тримаю, яку маю в своїх руках, кінці пальців якої відчуваю, тепло тіла якої зливається з теплом мого тіла... О, не женіть мене! Не дайте знову впасти до безодні, з якої вибрався! Тримайте міцно мене в ваших руках! То вони врятували мене.

СОФІЯ: Дай то, Боже, щоб вони мали таку силу!... Оповідайте далі, мій друже!.. Не гаймо часу. Як ви вирятувалися?

ВАЛЕ: З часу, про який я згадував, коли жорстока полохливість моїх знайомих одмовила нам навіть кухоль води, чого не відмовляють навіть змученій собаці, з того часу стан крайньої розпуки вже нас не хвилював. Обурення привело мене до пам'яті й надало сили. Я піднявся, гукаючи: «Геть, геть од людей! краще в домовину! Ховатись нам перед огидним людським кодлом? нізачо! Право належить нам! Краще загинути! Геть усяке вагання!» Ми вибрались на битий шлях. І там на шляху під дощем у досвіта обняв я своїх товаришів, розділив з ними останні паперові гроші; зняв торбу з білизною й одягом, усе, що тільки могло облекшити в дорозі — бо наважився вернутися до Парижу. Товариші гадали, що я збожеволів; але ніщо не могло змінити мого рішення. Та вони й не пробували відмовляти мене. Раз усе згублено. то що ж можна ще зберігати? Про життя більше не могло вже бути й мови. Тільки б вас побачити.

СОФІЯ (вражено): Мене!

ВАЛЕ: Вас. Ту, кого люблю. Вас... Ви це добре знаєте! Грати в піжмурки, в громадянство нема рації. Його вже більше нема. Нема нічого... Хто ви? Ви й я?.. На тім великім битім шляху, глинистім і розмоклім, вкритім туманами, образ жінки все з'являвся мов блискавка, що запаловала мене, як сніп соломи! Залишалась тільки одна загибель. І невідступна думка перед вічним небуттям хоч раз той образ побачити!.. Сповнений палючого вина... Образ той п'янив мене. Задубілий, промоклий від дощу, трясучись з пропасниці, з розпухлими ногами, які ледве міг пересувати, раптом набірав сили від одного чуття, яке двигало мене все вперед, вперед. Хоч як великий був тягар тіла, я його все ж ніс, щоб нарешті принести вам його. Була думка — «Не витримаю, впаду. Так принаймні хай вона зна, що падаючи я лицем був звернутий у сторону до неї! Дійшов до Рибераку. Пашпорт був фальшивий. Не було на йому й візи повітових властей; досі щасливо проминув я більш, ніж двадцять повітових і губерніяльних міст. На щастя, селяне не вміють читати. Візи й підписи підроблював сам. Ночувати доводилось по селах, а переходячи містами, бути на сторожі: уникати вартових коло міських воріт. Як це я робив, тяжко тепер пояснити. Коли б я мав тільки спокійну кров, то певно ніколи не зміг би те все проробити. Моїм провідником була віра. Кожний крок наперед, кожна вільно пройдена застава, кожна уникнута небезпека наближали до неї, до неї, — до вас!.. Приєдналась хвороба. Мучили гострі болі. Зусилля, якими оплачував подорож, обливали мене потом. Коли зупиняли мене, перевіряючи папери, я вказував на свою опухлу ногу, як поранений у Вандейських боях. В кожному місті доводилося чути про муки і смерть моїх товаришів. Спав одягнений, з двома пістолями в кишенях та з схованими на тілі в шматочку з рукавички пілюлями опію. Щоб бувало живим не достатися в руки!.. Ранком чув себе ще більше виснаженим, ніж на передодні. Але йшов все швидче. Як втікач, якого доганяють і який чує вночі позад себе кроки по замерзлій землі. Дихання смерти висіло надо мною. Відчував це. Не залишало воно мене... І чи не скажете ви мені, що те дихання смерти не було провідником до вас?... Я думав, що так... Молодий закоханий лицарь швидче б зрікся побачення з нею, з тією, яку кохав, ніж накликати небезпеку на неї... Що ж до мене, то я ні! Моє кохання дужче страху за ваше життя, страху перед вашою загибеллю, страху перед своєю загибеллю! Егеж, це так!.. Але загибель не раніш, як побачу вас. Знов глянути на вас, як колись дивився. І промовити — люблю вас...

(Тримає її за руки й говорить лице в лице до неї).

СОФІЯ (не боронячися, обоє сп'янілі): А потім?

(Мовчить, наче б то не зрозумів).

СОФІЯ(перепитує): А потім що буде з вами?

ВАЛЕ: По-за це, далі цього думка моя не сягала.

(Замовкають, випустивши одне одному руки, зрушені внутрішнім станом душі... Софія раптом відходить набік, випростовується, спіраючись на спинку клавесин, чекаючи, поки заспокоїться їй серце. Прямо перед нею сидить схилившись Вале, зовсім не рухаючись, з поглядом, усталеним в землю.

Погляд суворий з просвітом сили.)

СОФІЯ (опанувавши себе, вертається до Вале й каже): Друже мій, любий мій друже... Дякую вам.

ВАЛЕ (*піднімає гнівно голову*): Не подяки хочу від вас!

СОФІЯ (*після короткої павзи*): Я тремтю при одній думці, що ви в цьому місті, в цьому домі, де переходить стільки людю, що відразу можуть впізнати вас.

ВАЛЕ: Яке має значіння віднині?

СОФІЯ: Це має значіння для мене! Ви прийшли сюди й віддалились під захист мого дому. Мусю й хочу вас урятувати.

ВАЛЕ: Нема порятунку, нема більше схованки на землі для людини, яка захотіла визволитись від людей.

СОФІЯ: Треба добитись до кордону. Треба на кращі часи зберегти вас. Ваша справа й ваша батьківщина ще будуть вас потребувати.

ВАЛЕ: Та я в них не маю вже потреби. Тільки вас і прошу.

СОФІЯ. Вале, прошу вас, не приносьте в жертву вашого життя! Подбаймо про те, як переховати вас, як вам утікати.

ВАЛЕ: Утікати! Ви гадаєте, що я зараз стану утікати? Гадаєте, що можна знов піти на муки, які тільки що пережив? П'ять місяців конання! Людський розум, людські сили не витримують таких речей. Без віри, яка запаловала мене, як ішов я сюди до вас, не можна буде цього зробити. Що буде піддержувати мене, як буду віддалятися від вас?

СОФІЯ (*пристрастно*): Я!

ВАЛЕ: Ви?

СОФІЯ: Я!... Моя любов!

ВАЛЕ (*встаючи*): Твоя любов?

СОФІЯ: Я більш не зможу жити, коли вас не буде на світі!

ВАЛЕ: Любиш мене! Любиш мене!

СОФІЯ: Це вас урятує. Чому змушуєте говорити вам це?

ВАЛЕ: Ти це сказала! Скажи ще раз!

СОФІЯ: Не смію.

ВАЛЕ: Мусиш це. Повтори це!

СОФІЯ: Люблю тебе.

(*Обіймаються*).

ВАЛЕ: Уста твої! Нарешті спраглий коло джерела їх!.. Лишись! Не відходь! Не гидує мною! Пробач мізерію, моє лахміття, пробач мене за руки, за покриті болотом ноги, за тіло, що смердить від поту й пороху. Мені соромно.

СОФІЯ: Кохаю тебе, люблю твою мізерію, люблю тебе разом з порохом твоїх рук і брудом твоїх ніг!

(*Схиляється, щоб поцілувати йому руки й одяг.*)

ВАЛЕ (*затримує її, бере руками за голову, підводить її, вдивляючись у Софіїні очі, які знеможена від страсти Софія заплющує. Після пристрасної мовчанки*): Ах, яке гарне життя!.. Тільки з цього часу й настало воно. Жити й жити! Не дістануть вони мене в свої руки! Коли я був один і зміг перейти цим ворожим світом, то що могло б тепер зупинити мене, раз я маю тебе!.. Ти легко можеш здобути для мене фальшивий паспорт та одяг, яку-небудь кущину якобінську. З Парижу диліжансом поїду в Дог. А звідтіля пішки; дороги, що горами виводять до кордону, знаю добре. Перед тим, як перейти кордон, вишукаю на де-кілька днів схованку в хатині якого-небудь дроворуба. Тиждень пізніше ти залишиш Париж й прилучишся до мене в умов-

леному місці. П'ять-шість міль пішки. Дороги будуть занесені снігом. Але ти не бійся. Узбіччями Юра видряпаємося ми обоє разом на його верховину, а звідтіля вже видно вільну швейцарську землю. За пару годин й ми будемо там.

СОФІЯ (захоплена течією сильної волі, пробує опанувати собою): Ми? Я?.. Я б мала слідувати за вами?

ВАЛЕ: Бо ти ж моя!

СОФІЯ (стогнучи): Не можу! Не можу!

ВАЛЕ: Захочеш — зможеш.

СОФІЯ: Не можу!

ВАЛЕ: Хто тебе тримає?

СОФІЯ: Обов'язок.

ВАЛЕ (гірко): Обов'язок! Цим словом на цьому зловісному світі послугуються лишень з метою вбивства. Іменем його великий Облудник, Араський Куцан вирізав своїх суперників, а полохливість приятелів віддала друзів в руки катам. Обов'язок! Яких нечуваних злочинств всі ми не робимо ради цього брехливого слова!... Глянь мені в лице! Одна правда тільки там, у наших очах. Ти й я.

СОФІЯ: Я бачу також і свого чоловіка. Він літня людина, любить мене і вірить мені. Коли б покинула, вина спала б на мене.

ВАЛЕ: Вина вже спала на тебе через те, що ти вийшла заміж за нього. Це злочин, з'єднувати старих з молодими. Ти надто великим пожертвувала для нього. Я приписую це тільки його себелюбству. Ходи зо мною, не впадай за ним. Проживе й без тебе. Досить з нього науки, слави, пошани й приязні від тиранів. Хіба ти в його житті не більше як овоч, якого він навіть не в силах зірвати?

СОФІЯ: Я віддалась за нього, віддалась з доброї волі. Чи можу я тепер назад вертатися, не зневаживши себе?

ВАЛЕ: Зневажити себе? В таку годину, як ця, що значить зневага? Навкруги нас все загинуло, все зруйновано, всі сполуки й всі закони, якими тримається людське суспільство, милосердність, віра, краса, все! Поміж румовищ тільки ще одна любов ясніє. А решта — все знівечено.

СОФІЯ (склавши руки на грудях, пів-голосом, захоплена внутрішнім екстазом): О, світе!

ВАЛЕ (охопивши її руками): Підеш?

(Сідає, не дивлячись на Вале, в тій же самій позі екстазу, мовчить).

ВАЛЕ (наказуючи): Відповідай!.. Ідеш?

СОФІЯ (поволі звертає осяяне любовію лице до Вале, руки стиснуті, кінці пальців торкаються напів-розтулених вуст її, збираючись відповідати. Раптом насторожується, прислухається і поспішно говорить). Хтось іде. Сходами...

(Поспішно направляє Вале в кімнату ліворуч)

Я В А ІІІ.

(Ярема де Курвуазьє входить сінешніми дверима праворуч. Не бачучи Софії, затримується на порозі дверей кімнати, до якої сховався Вале, поспішно прямує, хитаючись, до бюрка, що ліворуч. Без капелюха. Сиве, довге волосся в безладді, краватка з широко зав'язаним узлом збита; постава, рухи й вираз свідчать про стан приголомшення. Дихання тяжке й гнітюче. Говорить без звязку, жалісно. Майже падає коло бюрка на стілець і опершись просто на папер ліктями, затуляє своє лице долонями).

СОФІЯ (вражена його виглядом і становищем): Яремо!

(Ярема не рухається й стиха стогне).

СОФІЯ (зтурбована підходить до нього): Друже... (Він не відповідає).

(Кладе руку йому на плече й дбайливо запитує): Що з вами?

(Він підносить голову, тяжко дихаючи, хвилю дивиться на неї й знову схиляє голову).

СОФІЯ (схиляється, бере руками його за чоло, говорить з любовною дбайливістю й зтурбовано): Вам тяжко? Вам болить? Що трапилось?

(Ярема де Курвуазьє силкується усміхнутися до своєї дружини, щоб опанувати себе і розчиняє уста, щоб заговорити. Не може. Напів підводиться і намагається рукою дістати річ, що недалеко, на маленькому кругленькому, одноногому столикові, де стоять філіжанки на каву).

СОФІЯ: Що ви хочете? Я подам.

(Ярема вказує на пляшку).

СОФІЯ (подаючи йому): Горілки? Ви ж ніколи не пили її!

(Ярема бере пляшку, наливає повну шклянку й відразу вихиляє).

ЯРЕМА: О, Боже, нічого не розумію, на цьому світі...

СОФІЯ: Що таке несподіване вас так зрушило?.. Друже мій, звідкіля ви прийшли?

ЯРЕМА: З Конвенту.

СОФІЯ: Засідання скінчилось?

ЯРЕМА: Та ні. Але до кінця не міг досидіти.

СОФІЯ: Що ж трапилось? Які нові насильства? Хіба може що бути для вас несподіванкою? Ви так знаєте людей.

ЯРЕМА: То вже більше не люди! Черета худоби рабської й жорстокої. Всі інстинкти підлоти й скаженої люті оголились до кінця. М'ясо з різниці. Гидка собашня, що плазує й винюхує кров. Вовки й гієни, що блукають собі посеред загороди. Велика заля опорожніла. Більш ніж двісті утікло, померло, зникло. Права сторона — пустеля. З решти, що ще залишились і займали її, покинули свої місця і рачки полізли на гору до монтаньєрів. Навіть найобережніші й найрозумніші — ніхто не був певний місця-постійно їх змінювали: бо ж чи знали, звідкіля вдарять з гори чи знизу? Намагаються виглядати безжурними. З очима, що бігають і слідкують знизу, праворуч, ліворуч, за наближенням вовків і переляком череди. Покате чоло, жовтаві під окулярами очі Робесп'єра; вузьке чоло, хвилясто-червоні очі Більо і шкляно-сині яструбові в колах зіниць очі Сен-Жюста... На трибуні. Повна тиша. Зараз почне говорити. Круті в'язи. Холодний погляд переходить плаваючи по-над спинами, що понагинались і намагаються уникнути його; обчислює, на кого зараз кине́ться: Не поспішає. Має час. Ніхто не сміє ані рухнутись... Шість

місяців перед цим у цій палаті змагалися, мов хвилі ріжні, одна одну побо-рюючи сили. Жирондисти й монтаньяри, як дві штурмові колони, поставили супроти слова й жестикуляції, зброю в руці; у відповідь на цю ворохолюбну грим з трибун і рев двох тисяч голів... Сьогодні ж могила. Коли говорить один з різників, чути, як мухи пролітають над трупами. Постаті приховані до одного місця, чекають мов у галюцинації. Коли хтось раптом попаде між звірів, то не знає, що робити й що буде зроблено з ним. Ніхто не знає, чи від нього зажадають життя чи він від когось його зажадає. А раз перейшовши поріг (а перейти його треба, бо не втечеш, не викривши себе), кожний пере-стає бути сам собою. Колега, товариш, що хвилину перед цим обіймав вас, стає чужим... Що думає про мене?.. А я, що я думаю про нього? Кожний стає таємницею для іншого... Може статися, що хвилиною пізніше я побачу, як він устане з повними загрози очима та з піною коло рота почне гавкати... Або навпаки, може статись, що я перший заскочу його... Бо не мине й хви-лини, знаю це, що зараз же мій сусіда зажадає моєї голови, коли я не попе-реджу його...

(Ярема оповідає це з піднесенням, мов у галюцинації, його руки трясуться. В ту хвилину, як він обриває розмову й бере пляшку з горілкою, Софія з рішучістю відбірає пляшку, сідає близько до нього, ніжно приторкається до його рук і говорить):

СОФІЯ: Не хвилюйтесь. Заспокойтесь!.. Скажіть, що ж трапилось. Я намагатимусь зрозуміти... Сен-Жюст казав промову, кажете ви? Ви з ним не погодились?

ЯРЕМА *(підтакує, киваючи головою)*: Нові засуди, еге ж.

СОФІЯ: На кого ж? Вони ж своїх ворогів уже позбулися. Ліворуч і праворуч. Жиронда вичахла. Комуна розбита. Не минуло ще й тижня, як страчено Геберта, Шолета й Ключа. Що ж іще залишилось?

ЯРЕМА: Вони сами. Пожирають один одного. Як навкруги Республіки спорожніє. тоді вб'ють Республіку... Сьогодні ранком у шість годин заареш-тували...

СОФІЯ: Кого?

ЯРЕМА: Дантона.

СОФІЯ: Дантона?

ЯРЕМА: Ми не були приятелями. Я не любив цієї людини. Ця сила з шумовинням, потік повний болота, демон скаженини, незтриманий, розхрі-станний, з його низькими інстинктами й облудною підступністю, завжди ви-кликала в мені огиду. За його вигуками часто ховались переляк і непевність. Але хто ж може не визнавати за ним блискучих заслуг перед Республікою, які завдячуємо його славній відвазі? Хто ж не бачив, як в тяжку годину, серед чорних хмар увінчана сяйвом блискавки його страшна постать підій-малась, мов геній самої Революції?.. Коли на Зібранні розійшлася чутка про його заарештовання, всі присутні мов захололи в отупінні. Не було ні одного, хто б не почував, що ця людина священна, що вона непорушна власність нації. І дуже мало було таких, що особисто не були б сильно з'обов'язані йому. В чорні дні багацько з них стояло під проводом його Медузиної голови. Ціла юрба прихильників годувалась його крихтами. Тепер же вона мовчала приголомшена, лише перешіптувалась. Мовчав і я, як і вона...

Нарешті один з його сопартійників, відомий як найближчий з сателітів

зірки, що падає, чуючи, що падаючи вона потягне й його за собою, інстинктивно зробив рух задержати її. Лежандр звичайна людина, що під захистом Дантона грала перунами... Страх надав йому сили, забрав слово; жадав скиглючи, з метою розжалобити серця, Дантонового визволення. І вже більшість, підбадьорена тим голосом, що піднісся серед темної ночі, почала критикуючи гомоніти. Де-які ризикнули навіть заллескати. Ще пару хвилин, і Конвент знайшов би в собі мабуть силу не допустити до вбивства...

Раптом входить Робесп'єр. Серця похолонули. Під час його довгого переходу думка встигла забитись під машкару лиця. І тиша, яка наступила, збентежила промовця. Лежандр уздрів Робесп'єра. Захоплений своєю промовою він ще вигукував хвилину, кидаючи слова в порожнечу, а далі втратив твердість, замовк, знов почав, став загикатися. Вдарив серед одного речення кулаком по трибуні, спинився й... потонув. Поволі з другого боку вийшов на трибуну Робесп'єр. Не давши навіть відповіді на скиглення переляканого звіряти, яке тепер робило вигляд, що нічого не трапилось, Робесп'єр прочитав рівним голосом винесену минулої ночі всіма трьома Комітетами постанову про заарештовання. В неясних виразах сказав про якусь змову на велику шкалю. Поздоровив «могутній Сенат», «що з корнем вирвав з свого лона малогідних членів, зрадників справи»... І раптом голос його став грізним; обернувся в бік Лежандра, що зібгавшись, причаївся за спиною сусіди; і вдаючи, що не бачить його, закликав меч закону на тайних змовників, які стають в оборону зрадників. Лежандр пробелькотав, прохаючи слова. Але Робесп'єр, невмолимий, зробив вигляд, що не чує. Закінчив промову звичайними своїми розмірно-рівними періодами, з яких несло духом смерги. І відійшов, залишивши спущену над головою Зібрання сокиру, уквітчану лавровими гірляндами...

Тиша завжди подібна до безодні. З глибини неслося ще скитління Лежандра, який виступав проти смерги. Але на цей раз побитий пес мав тільки одну думку: як можна більше припасти до землі й здобути пробачення, лизучи руки, що його били. Згинаючись, перепрошував, що мовляв, він цього не знав, що це було йому невідомо... навіть з боягузства заявив, що як-би до злочинства були причасні приятелі чи брати, то й їх він би видав... відпекувався від загигаючого Дантона, а свою слабодушність пояснював слабодушністю Зібрання... З присутніх ніхто не відважився навіть руки простягти йому або полекшити глуху загрозу з боку холодної безсторонности, вважаючи його за людину, що сама кинулась у річку.

Він зник. Погорда й переляк покрили його. Потім один з монтаньєрів в імени Зібрання висловив подяку Комітетові за чутливість, яка перешкодила новій змові. І з різних кінців залі забубоніло притакування. Але Робесп'єр, знаючи несталість Зібрань, не задовольнився самими тільки голосами без голів, які можна дістати в руки. Він зажадав, щоб Конвент висловив своє відношення поіменним голосуванням і ратифікував передачу справи до суду. бо по закону суд мусив наперед засудити Дантона на смерги.

СОФІЯ: Й ви за це голосували?!

ЯРЕМА: Голосували всі. Під доглядом проскрипторів, всі поспішали до трибуни. Де-хто підходив зігнувшись, з голосом повним непевности. Більшість же зберігала римську поставність, залізну твердість голосу; але страх з'їдав нутро їм. Голосовав і Лежандр і продав свого вчителя. П'ятеро чи шестеро

з нас стояло на боці і дивилося з жалем. Чекали на свою чергу голосування і коли прийшла вона, кожний з нас встав і пішов подати свій голос, каменюку на переможеного.

СОФІЯ: І ви це зробили?!

ЯРЕМА: Коли прийшла черга до мене, я встав і відійшов собі геть.

СОФІЯ: Ви не голосували?...

ЯРЕМА: Саме виходячи, почув, як назвали моє ім'я. Хтось позаду, приторкнувшись до мого плеча, сказав: «Курвуазьє!»... Якось людина (хто він був), що стояла перед дверима. Відтрутивши її з порога, я вийшов з залі. Коли попав на вулицю, крутилась голова. Я ледве тримавсь на ногах. Хтось з прохожих, бачучи такий мій стан, узяв під руку, провів до кав'ярні й дав щось випити підкріплюючого. Щоб не звернуть уваги публіки, я опанував себе й вийшов... Хотілося просто впасти на землю, заритися в ній й більше не вставати... Почуття страшної огиди до себе, огиди до людей. Людскість, Розум, Свобода... один глум! Глум над моєю вірою. Людина народжена бути в-рабстві. Народжена для зради. Всяка праця для визволення, всяка спроба піднесення обертається тільки на викликання звірячих інстинктів!.. Що я наробив? Загубив все своє життя!...

(Хилиться на стіл, тримаючи голову в руках).

СОФІЯ *(прослухавши його з надзвичайною увагою і зростаючою жалісливістю)*: Бідна людина! Бідна людина! *(Схиляється над ним, відводить його руки й бере їх у свої)*. Яремо, друже мій, милий мій муже!... Кріпиться!... Я вас розумію, мені жаль вас. Що спричиняє вам муки, спричиняє й мені, разом з вами... Але я проти, я не хочу, щоб ви втратили вашу... нашу віру...

ЯРЕМА *(підводить голову й в тоні сумніву)*: Нашу віру?

СОФІЯ: Вона ж і моя. Без сумніву люде підлі, жорстокі й облудні... Ой, леле. сами в собі маємо потвор і гидких думок, про що у голос не відважуємося навіть говорити, бо вони понижують нашу гідність... Та це тільки через те, що ми наперед вмовили собі зробити Революцію обов'язково з метою визволення людей та піднесення їх. Ми ж не ховали того, що будуть труднощі й небезпеки. Наша вина в тім, мабуть, що надто передчасно гадали, що виграли вже бій. В перші дні свободи було таке піднесення, було так солодко бачити братання всіх у Франції. Чи ж мусимо прошкодувати? Воно не могло тягтися довго. Та й хто б не заздрих нам, хто не заздрих, пізнавши таке щастя раз у своєму житті? Квітку його ми зірвали. І квітка зів'яла. Радість, що ми оплатили, покинула нас. Це жорстоко. Але мусило це статись. Ви, що займаючись науковою працею, навчилися визнавати неможливі закони природи, чи тепер маєте рацію впадати в сумніви й не визнавати? Ви ж мали силу піднятися так високо по-над гори й ріки, що криють і в'ються по всій земній кулі, щоб дати цілий образ прогресу вселюдського духу. Ви ніколи не гадали, що для його ходу досить кількох років, а припускали цілі століття, з зупинками й поворотами назад. Нам не доведеться бачити обітваної землі на власні очі. Та чи не забагато вже й того, що знаєш, де вона? — вказати шлях до неї? Для інших, молодших, що підуть тією дорогою. Ми ж, приковані до сучасності, маємо втіху в них! Проти страшних вражіннь, що гнітять вас, знайдіть протизагугу в самім собі! Ваша особиста праця, ваші дослід, ваші винаходи — це царство науки, неприступне для божевільних і оскажених людей, яке, хочуть вони чи не хочуть, принесе їм визволення.

ЯРЕМА (поволі випростується їй, тримаючи руки дружини в своїх, не відриває від неї очей): А це добре впливає!... З ваших уст такі слова... Віра, моя втрачена віра, вертає до мене завдяки вам... Моя дружино!... Але ж чи любите ви мене? Я гадав, що ні!... (Цілує їй руки).

(Софія зтурбовано відвертає на бік голову в той час, як її чоловік схилився над її руками):

Софіє, чи маєте ви хоч крихту кохання до мене?

СОФІЯ (уникаючи відповіді): Ах! під час вашого оповідання таке тремтіння охопило мене... Так боялась... Так боялась...

ЯРЕМА (з сумною усмішкою): Чи не боялись ви за мою полохливість?

СОФІЯ: О, не кажіть такого слова!

ЯРЕМА: Чи не досить добре я зробив? Чи не досить високо піднісся?

СОФІЯ: Ви відмовились йти слідом за іншими.

ЯРЕМА: Але мусив би ще сказати. А я втік. Нікчемна я людина, не мав навіть відваги зробити...

(На порозі кімнати з'являється Вале. Вони його не бачать. Дивиться на них з почуттям злих заздрощів. При механічному повороті їх очей в його бік подається в глибину кімнати).

СОФІЯ (любовно): Ви нещасна, немощна людина, а тому... (в своєму захопленні зупиняється).

ЯРЕМА: А тому?.. (вона мовчить, а він далі допитується). А тому?.. Скажіть... ви й маєте трохи до мене... трохи доброго серця?

СОФІЯ (зникнула й далі ухиляється від відповіді): А тому, друже мій, що ви хоч немощна людина а відважились на такий крок, наразити життя, ви більше заслуговуєте. Ви сильно загрозили йому. Через те й не маєте ви права так принижувати себе, говорючу про свою втечу!...

ЯРЕМА: Воно правда. Знаю, що від мене зажадають рахунку. Вже два місяця я на підозрінні. За кожним моїм кроком стежать, слова мої примічають, навіть мовчанку. Доносчики підглядають за мною й шпигують. Навіть серед наших приятелів є. Навіть сьогодні міг би я (сподіваюсь, що це не буде брехня, як висловлю свої підозріння на нього), міг би мати докази, що старий Денис Байо...

СОФІЯ (перелякано): О, Боже!

ЯРЕМА: Все, що чує у нас, зараз же доводить до відома...

СОФІЯ: Та ні, не можу повірити цьому! Щоб такий дідусь... така тиха і боязька людина... З яких причин?

ЯРЕМА (знижує плечима): Забезпечити себе. Окрім того, в такі часи: як наші, підлість стає проказою бажання стати забрудженим раптом охоплює цілком добрих, сумлінних людей.

СОФІЯ (охоплена почуттям страху): Яремо! Він був тут!...

ЯРЕМА: Хто? Байо? Сьогодні?

(Софія притакує головою, бо надто зхвильована, щоб одповісти).

ЯРЕМА: Що ж вас так злякало? Я ж певний що-до вашої обачності...

СОФІЯ: Він був тут, коли увійшов...

ЯРЕМА: Коли увійшов?...

СОФІЯ: ...Вигнанець, шукаючи притулку... Вале...

ЯРЕМА (з окликом несподіванки й радості): Вале. Живий! Прибув!.. Софія, чи ви його прийняли? Чи ви не зачинили перед ним двері? Де він?

СОФІЯ: Ось тут!

(Показує на Вале, який при назві його імені став на порозі. Софія, щоб сховати своє зхвилювання, виходить сінешними дверима на сходи, залишаючи обох чоловіків віч-на-віч, немов би бажаючи стерегти вхід).

Я В А ІV.

ЯРЕМА (йде на зустріч Вале, простягаючи до нього руки): Друже мій! (Вале ані рухається. Після короткої зупинки Ярема йде далі до нього). Ти врятувався!... Казали... Слава Богу!.. (Зупиняється коло Вале й хоче його обійняти. Але Вале відвертається й, увійшовши до салону, тримається на віддалі.).

ВАЛЕ (холодно й іронічно): Облишмо Бога з його справами! Нашими ділами він не цікавиться. Він тепер разом з Робесп'єром.

ЯРЕМА (зупинившись у своєму захопленні, далі знов захоплюючись): Вале! Знов бачу тебе!.. При всіх тих турботах і найчорнішому сумі, що спали сьогодні на мене, мені здається, що разом з тобою увійшов соняшний промінь... (знову робить кілька кроків наперед до Вале й простягає на цей раз до нього руку, яку Вале не приймає).

ВАЛЕ (так само іронічним, холодним тоном): Не наближайся! Опечешся.

ЯРЕМА (вражений відступає крок назад): Вале! Друже!... Що з тобою?.. Не хочеш поздоровкатися?... Не віриш мені?.. Мій дім є твоїм домом. Я дуже вдячний, що ти вибрав його для захисту собі. Хіба не віриш в мою приязнь? Вона така сама, як і була.

ВАЛЕ (гірко): Я вже знаю таку приязнь. щирість, яка ось уже рік, як оддала нас у руки вбивців.

ЯРЕМА (засмучений): Це правда, Вале, що дуже мало я зробив, щоб вас оборонити. Але (зовсім не прошу вибачення, обвинувачуй, як тобі завгодно!) ти не уявляєш собі тієї божевільні, до якої ми попали, да неможливо сказати й одного розумного слова. Це як пошесть. Найздоровіші мозки поволі захоплює пошесть. Чотири роки напруження, навіжених промов, писань, повних трепету, підозрінь, страху, месіанізму і гіркого зневір'я отруїли атмосферу навколо. Загроза повсякчасної смерти поспувала всі ідеї й всі людські думки. Не може людина роками триматися на лезі шаблі — «перемогти чи згинуть» — щоб не зіпсуватися. З цього й повсталала жадаба крові, й скажена лютя. Хай хто-небудь поспробує покликатись на людяність, — зразу буде розшматований цими тиграми... Гай-гай, оповістивши війну всій Європі і кинувши країну під всі страхіття громадянської війни, викликали всю скаженину, яка врешті пожерла й вас.

ВАЛЕ (бажаючи зневажити): Ми відмовилися працювати разом з злочинцями. Інші пристосовуються, щоб врятувати власне життя.

ЯРЕМА (вражений, але опановуючи себе): Вище за наше життя стоїть твір нашого життя — молода Революція. Кілько то ворогів вона має! Не збільшуймо їх сили нашою злобою! Всю нашу посвяту мусимо віддати їм у жертву.

ВАЛЕ (задирливо): Жертва нічого не стоїть тим, що не мають пристрастей, а тільки інтереси.

ЯРЕМА (мов не зрозумівши): Про таких не варто й говорити. Залишім їх. Тут може цікавити як тебе, так і мене, справа тих, що живуть ради ідеї.

ВАЛЕ (як і раніш): Є всякі люде: одні вмірають за ідеї, а другі живуть з них.

ЯРЕМА (вибухує): Вале!.. Що хочеш цим сказати?.. Можна подумати, що ти щось натякаєш на мене...

ВАЛЕ (хвилину помовчавши, злісно): Еге ж, це так!

ЯРЕМА (сумно): В такий час, коли в Парижі, повно твоїх ворогів, над тобою скрізь висить загроза смерті, невже не можеш ти бачити приязні людини, яка хоч і не поділяє твоїх думок, але поважає їх і хотіла б тебе врятувати?

ВАЛЕ: Так, зовсім не бачу її! Твоя приязнь брехня. Ти відданий тільки самому собі, дбаєш тільки про свій власний порятунок, про мудрі свої праці та про додержання неутралітету. Хай будуть прокляті тирани, що вбивають Францію! А неутральні тричі!.. Ти знаєш добре, як ненавиджу я цю потвору, Робесп'єра, злісного самозванця, ката Республіки й австрійського запродавця! Всією душею чекаю нової Корде; я схилився на коліна перед ножем, що вирве його серце. Але ж я з не меншою силою ненавиджу й тих розумних, що мовчать і в такій лютій боротьбі однаково сполучають злочинство з чесністю, байдужі до всього, граються тільки в рівновагу, завжди готові прислужитися одному за рахунок другого, а другого дня зраджують й того!...

ЯРЕМА (опановуючи себе, дуже спокійно, але тремтючи в глибині душі): Звичайно, Вале, гадаю, що ці слова стосуються не до мене.

ВАЛЕ (люто): Так, вони стосуються до тебе.

ЯРЕМА (притлумлений, мовчить): Коли ти так ненавидиш мене, то чому прийшов шукати в мене захисту?

(Вале не відповідає; вдивляється повз Курвуаз'є в сінешні двері, що відчинились. Увійходить Софія. Дивиться ясно, радісний на неї. Ярема помічає раптову зміну настрою, й обернувшись узнати причину цього, бачить свою дружину, що входить до них).

Я В А V.

СОФІЯ (дуже схвилювана, зачиняє двері й прямує до Яреми): Ідуть! Ідуть!.. Яремо!.. Він пропав!...

(Ярема стежить за очима Вале, якого слова Софії ні крихти не схвилювали й який зовсім не ховає радості що бачить її; Ярема звертається в бік до Софії, стежучи за її стурбованням, і через це властиво він не звертає пильнішої уваги на зміст слів.).

СОФІЯ (схопивши його за руку): Швидче! Швидче! Яремо!... хіба ти не чуєш?

ЯРЕМА: Хто йде? Що ви бачили?

СОФІЯ: На вулиці повно. Юрба озброєних людей, ходять од дому до дому: Коло наших дверей вже стоїть сторожа... Ідіть, подивіться! (Підводить Ярему праворуч до вікна, щільно закритого фіранкою, й одхиляє один край

фіранки. Ярема подається наперед, щоб глянути. Вале ж, ідучи за ними, дивиться тільки на Софію).

ЯРЕМА: Звичайний квартальний перегляд.

СОФІЯ: А чи не гадаєте ви, чи не доніс уже той пан?

ЯРЕМА: Хто? Денис Байо?.. Думаю, що ще ні. Це робиться, як видно, звичайний черговий перегляд на основі загального наказу, й ми підлягаємо йому, як і всі!.. Бачите ту патрулю, що заходить у дім, насупроти нашого?.. Без сумніву, це звичайна регулярна ревізія, яку встановив секційний охоронний комітет... Всі дома мають бути переглянуті. Але звичайно після сьогоднішніх подій у Зібранні на наш дім звертають більше уваги.

СОФІЯ (сама не своя): Утікайте, Клавдію!

ЯРЕМА: Клавдію? Ах, так це Вале... Утікти даремна реч!.. Гляньте, в кінці вулиці заставу зачинено й до нього приставлено вартового. Ніхто не в стані вийти з свого дому, доки не скінчиться ревізія... Її переводять поперемінно. Після ревізії дому, що супроти нашого, черга прийде до нас. Залишається часу нам не більше, як чверть години.

СОФІЯ (все більш і більш губить опанування над собою): Яремо, його треба рятувати!

ЯРЕМА (все спокійний): Моя люба, наше життя так само в небезпеці

СОФІЯ (в піднесенні): Але ж він, як його тут знайдуть, згине.

ЯРЕМА: Як знайдуть його тут, то і для вас не менша загроза.

СОФІЯ (в пристрасному захопленні): За своє життя я зовсім не турбуюся, річ не в тім, а в тім, щоб його врятувати.

ВАЛЕ (з променистими очима): Тепер мене вже більше ніщо не лякає, раз я досяг своєї мети!

СОФІЯ: Не те, мета — це жити. Я проти того, щоб ви загинули!

ВАЛЕ: Жити чи загинути, аби лише разом!

СОФІЯ (пристрасно): Жити!..

ВАЛЕ (з поривом радості): Будемо жити! (Обоє зовсім забули як про небезпеку, так і про Ярему, який дивиться на них, що потонули в поглядах одне на одного, тримаючи одне одного за руки).

ЯРЕМА (після мовчанки, холодно): Хвилини пораховані. Коли хочете жити, то не тратьте їх, а скористайте їх на щось краще, ніж такі речі. (При цих словах Софія, схаменившись, випускає руки Вале, який в свою чергу подається назад. Софія обертається до Яреми, з очима, повними турботи, не відважуючись глянути йому просто в лице).

Ви ж знаєте, Софіє, що в глибині тієї кімнати (показує на кімнату ліворуч ближче до рампи) в стіні замурована дерев'яна схованка, яку я сам зробив для переховання своїх документів і паперів. В ній сміло можна сховати одну людину. Хай Вале сховається до неї, а ви добре закрийте її шпалерами та заставте параваном. Коли трус обмежиться тільки тим, що буває при звичайних квартальних трусах, то з нами нічого особливого не трапиться.

СОФІЯ: Ходіть! Та швидче, Вале!

ЯРЕМА: Почекайте!.. Треба передбачувати все. Коли ревізія робиться з наказу Комітету Охорони, або коли цей добродій — Байо, вже видав нас, то ні одного закутку, ні одної стіни не залишать без огляду. Цеб-то, тоді вже нічого не вдіємо. Порятунком залишається один... Візьміть!... (Виймає згортки з своєї величезної краватки малесеньку торбиночку, витягає з неї

те, що в ній переховувалося і розділяє між усіма). Ця отрута сильна й певна. Прислав її Кабаніс...*) Це вам, Вале... це для вас, Софіє... Лишаю й собі частину... Гаразд!...

(Софія зворушена. Вале зхвилюваний, обоє охоплені протилежними почуттями, дивляться на Ярему, який більше на них не дивиться й іде собі до вікна. Вони виходять до кімнати ліворуч, через двері, ближче до рампи).

Я В А VI.

(Ярема де Курвуазьє вертається назад і вдивляється у двері, через які вони вийшли, поволі виходить на середину сцени).

ЯРЕМА (з гіркою іронією): Він і вона кохаються. Яку дику люту викликали ревності в мого найкращого приятеля, не зупиняючи його навіть перед страхом смерті. Він не завагався б убити мене, аби тільки захопити мою дружину... А вона, якій я хвилину перед цим розкрив усе своє нещастя, була його спільницею; без сумніву й вона рада моїй смерті. Чому б ні?.. Я ж є перешкода їхньому щастю... Добре, хай будуть щасливі! Незабаром не буду вже їм на перешкоді. Це не в моєму характері тримати силою того, хто прагне визволитись від мене. Та й не маю вже більше охоти захоплюватися цією огидною людністю. Огидною? Ні, просто абсурдною... Вона навіть не варта того, щоб гидувати нею... Була тільки одна особа, що викликала мою віру в людність. І цю людину у мене забирають... Добре... Коли ці двоє нещасні ще зможуть знайти втіху в житті, хай їм щастить! Що ж до мене, віддам його... (Підходить до своєї бібліотеки й витягає з-під пергаментної окладинки фоліянта списані листки паперу). В цих листках, написаних проти них, кати знайдуть матеріял, щоб арештувати й засудити мене. (Кладе листки на видному місці на столі посеред салону. Далі підходить до вікна, що виходить на вулицю й дивиться на двір.). Ідуть з того дому... Переходять вулицю... Входять... Я зовсім готовий.

Я В А VII.

(Чути тяжку ходу людей, що йдуть сходами. Сильний стук у двері. Ярема, не поспішаючи, йде одчиняти. Входить уповноважений і десять озброєних людей. Одяг уповноваженого: «широкі чорні вовняні ногавиці, подібна ж коротка куценька, трьохколірова яacobинська камізелька, з коротким волоссям плескувата й чорна перука; червона ярмурка, шабля, довгі вуса. так би мовити, правдивий карманьоль» **). Салдати ж мають лише окремі

*) Кабаніс, французький медик, матеріяліст, родився в Коснякові, приятель Мірабо. В початках ХІХ століття його вплив сильно позначився на ідеях і моралі того часу 1757—1808.

**) Слово Карманьоль було сильно поширене під час Французької Революції. Його іменем називали: 1) революційний танок колом, яке виводили в 1793 році, 2) пісні, під які танцювали, 3) рід куцини, занесеної до Франції італійськими робітниками з міста того ж імени й принесеної марсельськими революційними військами до Парижу.

частини такого одягу. Де-які не мають навіть ні куцини, ні камізельки, лише в постолах, озброєні списками).

КРАПАР: Комітет охорони!...

ЯРЕМА: Ввійдять! А, це ти, громадянине Крапаре?

КРАПАР (при перших же словах виявляє лют): Ти не чекав цього?

ЯРЕМА: Я чекав всього.

КРАПАР (глузливо й погрозливо): От тобі й на! Яким тільки способом люде не здібуються?

ЯРЕМА (спокійно і з призи́рством): Особливо, коли один (звичайно, це не я) шукає другого.

КРАПАР: Ну, й вгадав... Але я сюди прийшов не по теревені. Чи твою голову добре пришрубовано?

ЯРЕМА: А ти свою вже забезпечив?

КРАПАР (до спі́длучних): Розпочинайте. (Свище до них, як до собак). Шукай! Шукай! Піль!

ЯРЕМА: Підходяще поводитьсь. Ти добре вже наламав язик.

КРАПАР: Побачимо, хто останній засміється...

(Спі́длучні починають брутально переводити трус, риючись у меблях, витягаючи шухлядки й кидаючи все просто на підлогу, розкидаючи папери. На піднятий гармі́дер виходить з сусідньої кімнати Софі́я, підходить до Яреми, який непорушно стоїть посеред кімнати, повернувшись спиною до тих, що переводять трус.).

ЯРЕМА(без руху, ледве розтуляючи губи): Зроблено все?

СОФІ́Я (притакуючи головою, нічого не кажучи. Далі у пів-голоса): Чи знайшли вже що?

ЯРЕМА (пів-голосом): Ні, нічого.

СОФІ́Я (пів-голосом): Хто це такий?

ЯРЕМА (пів-голосом): Крапар. Ракло, якого два роки перед цим я наказав одного разу арештувати в Арабському кварталі за перепродаж срібла.

КРАПАР (до одного з своїх спі́длучних): Тимо́ліоне, почи́ть у ко́мінкові! (Салдат засуває до ко́мінка свій спис і енергійно шарудить там).

КРАПАР: Трохи сірої соломи!.. Ду́цене, принеси та запали! Як що сховався туди якийсь лис, то почуємо, коли буде кашляти!

СОФІ́Я (стиха до Яреми): Чи вони що знають?

(Ярема знижує плечима).

КРАПАР (до своїх спі́длучних): Рийте́сь! Рийте́сь!

ЯРЕМА (до Крапара): Пошко́дуй принаймні ці крихкі твори мистецтва. (Показує на паравани японської роботи).

КРАПАР: Мистецтво це аристократичні витівки.

(Один з жовні́рів, що списом перешу́пує стінки, пронизує ним один з великих портретів на полотні). (Софі́я не витримує й голосно зойкає).

КРАПАР (кинувшись до жовні́ра): Що там! Що там!.. А, ну! Ще раз списом!... (Жовні́р знов пронизує списом портрет). Чуєш що-небудь там? за портретом?... Нічого?... (Повертається до Софі́ї): Чому ти так зойкнула?

(Софі́я не відповідає й мовчить з почуттям призи́рства).

КРАПАР (оскаже́ніло): Ти гидуєш мені відповісти?.. Це вам здається гірше собаки... Як свят Бог!... Громадя́нко, зараз пере́віримо, чи чо́го не сховала під своїм обра́зом... Не тим, що на стіні... На тво́йй шкі́рі... Посська́єм

тобі блохи... (Ярема робить рух відтнути Крапара. Крапар раптовим рухом одштовхує його). Ти, діду, не квапся. Черга прийде ще й до тебе. Маю наказ усе перешукати. Але річ відома, що тичеться жіночої соромливості... Це не ми, громадянко, будемо переглядати твої оздобы... Осляча Шкуро! (Лукає) ...Де вона, те падло? Осляча Шкуро!

(Осляча Шкура дівчина, невбрана, простоволоса, з опуким лицем, з широкими великими грудьми, входить через сінешні двері). Ти що там, полюєш саме за кимсь із паничів? Гляди мені, щоб я тебе не прищепив!... Ходи! Відведи цю пані до сусідньої кімнати й пошукай під її спідницями, чи не сховався часом хто-небудь з емігрантів!

(Регіт. Софі яробить рух обурення; але, кинувши оком на двері кімнати, в якій вона сховала Вале, йде до другої кімнати, ближчої до саду. Слідом за нею виходить Осляча Шкура).

ЯРЕМА (на бік): Отже, як завжди, шукати та ритися будуть скрізь, але не там, де можна щось знайти; доведеться звернути їх увагу на те, що лежить перед самим носом.

(Наближається до столу посеред кімнати, де на найвиднішому місці лежать залишені ним папери, переглядати які нікому не спадає на думку. З умісною незручністю, щоб звернути увагу Крапара, скорим рухом хапає пепери, на-чеп з метою сховати).

КРАПАР (кидаючись до нього): Стій!.. Давай сюди! Давай сюди!.. (Швидким і зручним рухом вириває з Яреминих рук папери, листки, прочитує): «Реферат про рабство»... «Республіка рабів»... Я це затримую! (Тичучи паперами в ніс Яреми). Певно, що частина вже схована... Тафетасе, тримай його за руки! А ти, Вашаре, порийся по його кишеньях!

(Один з жовнірів тримає за руки Ярему, схрестивши їх ззаду, а другий під Крапаровим доглядом обшукує кишені) .

КРАПАР: Не втече тепер від мене твоя голова!

ЯРЕМА (з холодним призи́рством): Забірай її собі!

(Входить Лазар Карно в однострої члена комітету громадського рятунку. Високий на зріст, сині очі, широке чоло, високодумний, терпкий, гоноровитий, саркастичний — «людина доброго, глузливого розуму»). .

Я В А VIII.

КАРНО(хвилину зупиняється на порозі, подивившись з почуттям несподіванки, а далі, збагнувши, в чому річ, звертається голосом, повним сили): Йолопи, що ви тут робите? (Крапарові спідручні повертають голови до дверей).

СПІДРУЧНІ: Карно!... Карно з Високого Комітету!

КАРНО (широким кроком підходить до Крапара і з силою відштовхує його від Яреми, вириваючи Ярему з рук): Сучий сину!... Геть з лапами!...

КРАПАР (упираючись): Я маю наказ.

КАРНО: Я тобі теж наказую.

КРАПАР: Це мій обов'язок переводити ревізії.

КАРНО: Твій обов'язок також і поважати поважаних людей. Залиши цю людину.

КРАПАР: Хіба в Республіці існують привілеї для її ворогів?

КАРНО: Йолопе! Республіка зобов'язана його розумові більше, ніж сотні осяччих голів, як твоя. Завдяки тільки його винаходам революційна армія здо-
була такі страшні знаряддя, які дали їй перемогу над австрійцями коло Ватіньї.

КРАПАР: Військова перемога не має відношення до громадських справ. Не вірю я юрлам.

КАРНО: Зважаєш, що вони занадто високо літають.

КРАПАР: Вони вище звичайного рівня. Треба врізати їм крила. Всі рівні!

КАРНО: Всі плазуни. *(Сміх між Крапаровими спідручними)*. Прагнучи до того, щоб увесь світ поставити на один твій рівень, Крапаре, Республіка потребує начальників-провідників. І один з них — це я. Забірайся звідціля!

КРАПАР: Піду в тім разі, коли сам захочу. Ти тут не маєш нічого до діла. Тільки я тут уповноважений Комітету Охорони. І не дозволю, щоб тут кпили...

КАРНО: Високий Комітет зовсім не має звички клити. Лихо тому, хто захоче противитись його наказам:

КРАПАР: Гаразд. Я піду, бо не хочу залишатися. Але Комітет Охорони про це все знає. І коли моя голова в твоїх руках, то голова цього пана в моїх.

(Трясе паперами, що забрав від Яреми, й відходить разом з спідручними, до яких прилучається й Осяча Шкіра. Ярема і Карно залишаються сами).

Я В А ІХ.

КАРНО: Що він забрав?

ЯРЕМА: Документи обвинувачення.

КАРНО: Твій акт обвинителя чи акт обвинуваченого?

ЯРЕМА: Обидва. В цих паперах я критикую всі хіби Конституції та деспотів, що використали її.

КАРНО: Покарай тебе небо. На тебе спаде камінь.

ЯРЕМА: Я знаю. Правда вбиває...

КАРНО: Курвуазьє, час не жде. Я знав усе, йдучи сюди. Та все біжить швидче, ніж я думав. Я не гадав, що застану тут трус.

ЯРЕМА: А хіба це не Комітет громадського рятунку їх послав?

КАРНО: Комітет громадського рятунку не має потреби в трусах. Він досить має друзів.

ЯРЕМА: Хіба Денис Байо вже сказав?

КАРНО: Вже.

ЯРЕМА: Отже, я не мав про що тебе повідомляти.

КАРНО: Ти переховуєш у себе в домі пса-жирондиста.

ЯРЕМА: Чи не чекаєш, щоб я його видав?

КАРНО: Ні. Вижени його. Хай іде повіситься де-інде! Я прийшов до тебе зовсім не про нього говорити. Де б він не був, куди б він не пішов, в

цей час шкура цього негідника нічого не варта. Я прийшов поговорити в твоїй справі.

ЯРЕМА: Що хочеш від мене?

КАРНО: Курвуазьє, ти знаєш, що ти на підозрінні. Це не віднині. Непевність твого становища, яке ти заняв від де-кількох місяців, глухе негативне відношення до декретів Комітету, навіть ухилення, все це свідчить про тебе, як про ворога. Не тяжко відгадати твої приховані почування. Тільки твої заслуги та заступництво Приєра, Жана-Бона й моє, щоб врятувати для національної оборони такий розум, як твій, могли тебе ще оборонювати. Але чаша вже сьогодні переповнилась. Скандальність твоїх слів під час засідання Зібрання та прискіпнена втеча викликали в Комітеті страшні роздратовання. Зараз там відбулось засідання. Ми заскочені. Більшість остаточно хоче покінчити з усяким мовчазним спротивом, більш, ніж з явним. Тобі дається на вибір: або ти мусиш явно стати на бік нових декретів, цеб-то проти осуджених на вигнання, або й тебе приєднають до них. І я прийшов тобі сказати, що ти мусиш піти сьогодні ввечері в якобінський клуб, щоб там на трибуні виголосити промову на користь декретів. При такій умові лише можливо тебе врятувати.

ЯРЕМА (спокійно): Відмовляюсь від цього. Дійсно, признаю, що ось уже з рік, як моя поведінка була надто сумнівна. Навіть сьогодні ще я виявив негідну слабодухість. Але тепер після де-яких подій, про які не варто оповідати, настала для мене повна ясність в думках і спокій в душі. Був би дуже щасливим, нарешті, взяти всю відповідальність на себе.

КАРНО: Яку?

ЯРЕМА: Осудити декрет про вигнанців і криваву диктатуру.

КАРНО: Ти не смієш цього робити. Ти не маєш на це права й сили.

ЯРЕМА: Маю право, що походить з мого сумління; маю й силу, щоб пожертвувати собою ради неї.

КАРНО: Божевільний, хіба не бачиш, що хитання в цю хвилину Комітету веде до загибелі нашого діла Республіки!

ЯРЕМА: Нашим ділом було створення права вільної людини.

КАРНО: Щоб людина була вільною, треба в першу чергу оборонити її від тих, хто поневолює. Права особи є ніщо, коли нема державної сили.

ЯРЕМА: Вони ніщо, раз їх віддають у жертву державі.

КАРНО: Вони зараз ніщо. Але будуть всім. Треба вмісти приносити в жертву сучасність ради майбутнього!

ЯРЕМА: Приносити в жертву ради майбутнього правду, любов, всі людські чесноти й гідність самого себе, це значить приносити в жертву саму майбутність. Справедливість не може вирости на злочинному ґрунті.

КАРНО: Будьмо щирі, Курвуазьє! Я й ти ми люде науки. Ми знаємо невмолчність законів природи. Там немає сантиментів. Людські чесноти вона топче, коли це їй потрібно. Чеснота — це мета. Я прагну до мети. Але якою ціною їх треба оплатити здобути. Це не я встановляю ціну. Я тільки її приймаю. Я гידую, як і ти, а може й більше, цими людьми брехні, пожадливими до крові. Ближче ніж ти я мушу жити поруч з ними. Я гидую насильствами, які мушу щодня стверджувати своїм підписом. Але я зовсім не маю наміру зрікатись цього й тікати від діла з-за однієї думки, що це плямує мене. Я дивлюсь на це, як на поле бою, де я приймаю участь. Вселюдський

поступ вартий того, щоб ми трохи забруднилися, а як треба, то вартий і злочинства.

ЯРЕМА: Розумію тебе. Карно. Зовсім не осуджую брак у тебе милосердя. Наука, як ти кажеш, вища за його. Стою вище, як і ти, над сантиментами. Але стою вище і над всякими ідеологіями. Я старший віком від тебе, не вірю більше у вселюдський поступ. Надто людиною науки почуваю себе, щоб без застереження приймати яку б там не було гіпотезу, (бо нема вже більш нічого). Як би не була вона приваблива й приємна для людського генія та його гарячої віри, ніколи не буду творити з неї бога, вівтар якого стояв би на пролитій крові жертв. Для мене нема нічого святішого, як життя, життя не майбутнє, а сучасне.

КАРНО: І ти віддаєш своє?

ЯРЕМА: Я тільки зрікаюсь одбрати ради нього життя інших.

КАРНО: В кожному разі їхнє життя вже втрачено.

ЯРЕМА: А моє ні, коли в страшну добу тиранів і підлоти дасть приклад вільної незалежної душі людської.

КАРНО: Мені немає діла до душі твоєї. Я дбаю про твоє життя. Мені потрібний твій мозок. Курвуазьє, твоя праця, твій геній нам потрібний. Батьківщина допомігається за них. Тебе мобілізовано. Ти не маєш права втікати; ти крадеш од народу овочі, які йому належать.

ЯРЕМА: Це правда, шкода, що доведеться припинити працю. Любов до істини єдина річ, яка мене ніколи не дурила. Терпеливе й пристрасне шукання її тільки й приносить стале й довготривале добро. Останніми роками ми довідались, що треба завжди з дня на день бути готовим зректися всього, що належить нам — і майна, і чести, і любови, і праці й життя. І я вже готовий.

КАРНО: Егоїсте! Ти думаєш тільки про себе, навіть жертвуючи собою. Я теж готовий сам за себе. Але не готовий, коли думаю про других. Через те й не відступаю з позицій. Курвуазьє!... В імені стародавньої пошани й спільности праці, яке нас зв'язує... Прийми умови рятунку, які я тобі подаю.

ЯРЕМА: Не можу. *(Відходить на бік)*..

КАРНО *(знижує плечима)*: Вперта голова!... *(Чекає з хвилину, далі ступає де-кілька кроків наперед до Яреми й протягає йому папери)*. На, візьми!

ЯРЕМА *(бере папери й розгортає їх)*: Що це?

КАРНО: Я наперед був певний, знаючи впертість математиків... Поклади в кишеню. Це два паспорта на чуже ім'я, для тебе й твоєї дружини. Та не затримуйся ані одної днини! Виїзди з Парижу цього ж вечора! Через годину, коли можливо. Місця в диліжансі з Парижу до Дижону й з Дижону до Сен-Клу вже замовлено. Прощай, бо вже більше не побачимося!

ЯРЕМА *(зхвилювано)*: Карно!... *(Стискає йому руку)*. Але яка рація втікати? Нас одразу затримують... Чи то ж можливо вислизнути від Комітетських нишпорок і Робесп'єрової злости?

КАРНО: Про це він нічого не знає.

ЯРЕМА: Хто? Він?

КАРНО: Еге ж. Непідкупний. Ініціатива моя, а він вдає, що нічого не знає. Отже, щоб не сталося несподіванки, я прийшов сюди за його глухою згодою. Твоя смерть нас дуже турбує, Курвуазьє. Республіці зовсім не мило

брати її тягар на себе. Зроби нам послугу, врятуй від цього, утікай! Комітет подивиться на це крізь пальці. Тільки не змушуй знов їх приймати од очей! Не звертай на себе уваги! Бо цього зовсім не просять. *(Відходить)*.

Я В А Х.

(Ярема де Курвуазьє сідає за своє бюро й замислюється. З обережністю відчиняються двері Софіїної кімнати; виходить Софія, оглядає спорожнілу кімнату й свого чоловіка, повернутого спиною до неї).

СОФІЯ *(напів-голосно)*: Вони вже пішли?

ЯРЕМА *(не обертаючись)*: Пішли.

СОФІЯ: Що вам казав Карно?

ЯРЕМА: Нічого. *(Обертається)*. Не тратьмо ані одної хвилини на зайві слова. Вони пораховані. Уважаймо тільки на те, що маємо сказати. Підійдіть до мене, Софіє. Не треба, щоб та людина, що там *(показує на двері, якими вийшов Вале)*, почула нашу розмову. Ви його кохаєте... Не кажіть! Знаю це. Надто ви щирі, щоб могли це втаїти. *(Через хвилину)* але цього не досить щоби ви не призналися мені в цьому. *(Софія знов робить рух, який Ярема перепинює)*. Та я ні в чому вам не дорікаю. Коли ви не змогли, то це значить, що на вашому місці ніяка жінка теж не змоглаб. Знаю щирість і слабкість вашого серця. Мені шкода вас.

(Софія, стоячи перед Яремою, що сидить, притискає руки до тіла, схиляє голову і при останніх Яреминих словах стає немов притлумлена.)

ЯРЕМА *(дивиться на неї з сумною усмішкою)*: Як ви його любите!

СОФІЯ *(з схиленою головою)*: Люблю його.

(Коротка мовчанка). Пробачте мені.

ЯРЕМА: Ви вільні.

СОФІЯ *(підводить голову, протягує руки до Яреми)*: Яремо! Скажіть... Що робити?...

ЯРЕМА: Не можу на це відповісти. Кожний сам собі судець. Кожний сам одповідає за себе.

СОФІЯ: Але ви гидуєте мною.

ЯРЕМА: Ні. Не маю ні ненависти, ні огиди, нічого. Ніхто не винний. Вина в житті.

СОФІЯ *(розставляючи руки до нього)*: Але ви, ви будете мучитись.

ЯРЕМА: Ні. В мойому віці, в цю годину я не буду на це мати часу. Думайте тільки про себе. Будьте щасливі, оскільки зможете.

СОФІЯ *(розпачливо)*: Яремо!

(Опираючись об комінок, закривши лице руками, вибухає плачем. Ярема зхвилювано встає, підходить до неї й по батьківському схиляється над нею.)

СОФІЯ *(заливаючись сльозами)*: Леле! Ми любимо одне одного. Для чого ця любов приходить?... Вибачте! Я заподіяла вам біль... Друже мій, ніколи не залишала мене найбільш благовійна відданість вам. Замість того, щоб заподіяти вам сьогоднішні страждання, я воліла б мовчати і терпіти до самої смерти... Але як хвиля вітру прийшла пристрасть і розчинила двері. Вона

захопила і втягнула мене. Що робити? Скажіть, що маю робити? Чи можу ж я протривати їй? Чи це можливо? Чи можливо? Чи добре? Чи по людськи? (Ярема з співчуттям дивиться на неї, усміхаючись, уболюючи. Далі бере на бюркові два пашпорти, залишені Карно, і дає їх їй).

(Софія механічно бере і дивиться на них, не розуміючи).

ЯРЕМА: Цього ж вечора ви обоє мусите від'їхати. Ці папери розчиняють вам Паризькі брами і зроблять вільними дороги у Франції до самого швейцарського кордону. Передбачено все — візи в порядку й замовлено місце. Вам не трудно подбати про належний вигляд. Ідіть, повідомте про це Вале. Як-найшвидше від'їжджайте. Треба, щоб вас вже цієї ночі тут не було. Ідіть. Рятуйте життя і ваше щастя!

СОФІЯ (в надзвичайному піднесенні): Друже мій! Ви хочете цього? Ви хочете цього?... Ні! Це неможлива річ!

ЯРЕМА (спокійно): Треба зберегти Вале. Хіба ви цього не хочете?

СОФІЯ (пристрасно): Так, я хочу.

ЯРЕМА: То проведіть його! Він один не поїхав би. А без нього й ви сами не зможете бути. Віддаю вас одно одному. Не запізнюйтесь. Негайно від'їжджайте!

СОФІЯ (схиляється перед Яремою де Курвуазьє, бере його руку й цілує її. Ярема силкується визволити її. Софія випростовується, не залишаючи руки свого чоловіка, й так залишаються одне перед одним стояти, дивлячись одно на одного з любов'ю): Який ви добрий! Я не можу на це погодитися.

ЯРЕМА: Ви маєте на це повне право. Між нами все — просто.

СОФІЯ: Я не можу вас покинути.

ЯРЕМА: Серце ваше вже покинуло мене. Лишім, Софіє, всякі ілюзії! Воно вже з іншим.

СОФІЯ: О, Боже, як тяжко при одній думці, що те серце, яке колись віддала вам, сьогодні відбираю від вас!... Не хочу!... О, лихо! Серце моє не належить мені!... Все йде теть від мене й я сама не в силах удержати себе! Чую, як хід часу тяжить наді мною. Ще вчора була з вами і обіцяла до самого кінця ділити з вами й труд, і радість. І як я посеред дороги кидаю вас, щоб взяти на себе весь тягар любови, що започалась?... А започавшись, також і скінчиться!... Чи ж буде досить у мене віри, щоб перетворити життя? Де здобуду я віру в себе? віру в життя?.. О, лихо ж моє!...

ЯРЕМА: Життя, яке що-вечора вмірає й що-ранку відроджується, швидко принесе вам забуття й надії. Не думайте більше. Виїздіть! Час не чекає! (Стиха спонукає Софію йти до дверей кімнати, де Вале. Всунув їй в руки пашпорти).

СОФІЯ (механічно бере пашпорти, дивиться на них, в роздумі): Але ці пашпорти, де ви їх взяли?

ЯРЕМА: Чи варто це знати?

СОФІЯ: Де ви їх здобули?

ЯРЕМА: Карно приніс.

СОФІЯ: Чому? Чому він їх вам дав? Їх приготували для вас, для мене й вас. Для нас двох. Чи не мусили б ми тікати? Певно, загрожує щось!... Ви в небезпеці!...

ЯРЕМА (силкується звернути думку в другий бік): Та ні, ні... Небезпеки нема.

СОФІЯ: Коли її зовсім нема, то чого він приходив і для чого приніс засоби для втечі?

ЯРЕМА: Не будьте упертою, не вигадуйте труднощів, яких зовсім нема. Це цілком нормально. Подбайте лише про те, щоб урятувати того, кого ви любите!

СОФІЯ: Того, кого люблю?.. Курвуазьє, я ношу ваше прізвиське, я ще ваша дружина. До часу, коли ще будуть розірвані зв'язки, які еднають нас, я вимагаю мого права, мого подружнього права й закону, якого ми завжди між собою додержували з непорушною правдою... Ви зобов'язані... Кажіть, нічого не ховаючи!

ЯРЕМА (після короткої мовчанки, згодившись): На нас донесли. Байо видав нас. Відомо, хто в нас переховується. Цієї ночі прийдуть і заарештують Вале.

СОФІЯ: І вас.

ЯРЕМА: Приязнь Карно мене охоронить. Досить розмов! Готуйтеся до від'їзду. Одягайтесь як-найтепліше. Візьміть тільки найпотрібніші речі. Зараз покличу Вале...

(Йде, щоб одчинити двері, як на порозі з'являється Вале, з суворо нахмуреним лицем і з безладдям в одязі).

Я В А ХІ.

ВАЛЕ (зтурбовано кидає погляд навкруги себе): Їх уже нема?

ЯРЕМА: Так, але вони вернуться.

ВАЛЕ (зтурбовано): Коли?

ЯРЕМА: Не знаю.

ВАЛЕ (обходить широким непевним кроком кімнату, заглядає в вікно, прислухається до дверей; все це робить на ходу): Куди втекти? Де сховатись?

ЯРЕМА: Вале, маю з тобою розмовляти.

ВАЛЕ (в тому ж тоні, не слухаючи): Більше вже не вернусь до тієї схованки, де ти мене переховав. Я не хочу бути без руху. Лежав простягнутий, замкнутий, мов у труні. Чув, як вони ходили по кімнаті, пробували стїну, за якою я був придушений, не можучи ані рухнутись для своєї оборони. Не можу цього витримати!.. Більш туди не вернусь.

ЯРЕМА (сидючи, спокійно): Ти туди більше не вернешся. Слухай, що я тобі скажу.

ВАЛЕ (стурбовано): Ти кажеш, що вони вернуться?

ЯРЕМА (спокійно): У нас ще є час на розмову. (Подає знак, щоб він сідав. Вале сідає; але слухаючи слова Курвуазьє, зтурбовано прислухається до звуків на дворі).

ЯРЕМА (спокійно): Я вирішив вислати мою дружину на якийсь час з Парижу. Здоровля її, починаючи з зими, дуже похитнулося. Вона має виїхати на два місяці в свої краї Сони, в напрямку на Ключі. Я б мусив її проводити. Але різні громадські справи перешкоджають.

(Вале встає з свого стільця й прислухається, як хтось іде по сходах).

ВАЛЕ (*придушеним голосом*): Йдуть...
(*Хвилина мовчанки. Здається, що Ярема нічого не чує. Софія слухає, не рухаючись, сидючи перед комінком, в якому тільки що перед цим розпалила невеличкий вогонь. Вале збирається з силами, готовий кинутись на того, хто увійде*).

СОФІЯ (*спокійно*): То йдуть сходами на другий поверх.
(*Вале сідає*).

ЯРЕМА (*починає далі говорити, немов би не був перерваний*):...Проводити її не маю змоги. Ось мій паспорт, візьми! Поїдеш замість мене.

ВАЛЕ (*вражений*): Я!

ЯРЕМА (*тим самим тоном*): Таким чином, проводячи її, ти вислизнеш з сітки, яку закинули на тебе. Прибувши з нею до Клоні, будеш близько від кордону. Залишається тільки дрібязок.

(*Вале встає, бере паспорт, якого дає йому Курвуазьє, перевертає його то на один, то на другий бік, бо надто вражений, щоб говорити*).

(*Підчас цих подій Софія слухає, обдумує, дивиться на обох, далі, - нечутно бере свій паспорт і кидає в огонь. Підводиться і йде до Вале*).

СОФІЯ (*до Яреми, який робить їй знак мовчати*): Е, ні, друже мій! Дозвольте мені говорити; нічого більше не треба ховати. (*До Вале в тоні рішучої ніжності*). Клоде, мій чоловік знає про наші чуття. Я йому викрила. Він же така шляхетна людина, що дав мені вільну руку йти з вами. Я вже рішила. Вільна, я залишаюсь з моїм чоловіком. Я віддалась за нього цілком вільно й назавжди. Він ніколи не зловживав моєю любов'ю. Залишити ж його, це образити його. Горді душі не поступаються. Я рішила розділити тяжку долю його життя. Я рішила це назавжди. (*Підходить до свого чоловіка й простягає йому руку*).

ЯРЕМА (*схвильовано*): Не маю вже більше права удержувати вас. Бо втягнув би і вас разом у загибель.

СОФІЯ (*швидко й тихо*): Мовчи! Щоб він про це не чув!

ВАЛЕ (*з огірченням*): Так от як! Ніколи ви мене, виходить, не любили!

СОФІЯ: Я люблю вас, Вале. І буду завжди вас любити. Та хоч ми й не можемо опанувати наших страждань любови, однак це треба зробити, щоб не стати її іграшками.

ВАЛЕ (*з огірченням*): Ніколи ви мене не любили! Ви любите тільки власну гордість!

СОФІЯ (*ніжно*): Друже мій, коли б я не мала цієї гордості, як ви кажете, цієї придушеної гордості, то чи любили б мене, так, як любите? Чи любили б ви мене довго безсилу, повну вагання, віддану скоро минулим пристрастям, без твердої віри в свій ідеал? І чи були б ви щасливі? Ми боялись би недовговічності любови; з страхом чекали б, чи не настає кінець нашому щастю, чи не вгасає наше кохання. І врешті ми б опинилися без нього в становищі самотніх і спустошених.

ВАЛЕ (*з силою*): Ну, так що ж? Але я б вас мав!

СОФІЯ (*сумно всміхаючись*): І ви б злюмили мене... Ну, треба вас рятувати. моя бідна загнана пташка! Для інших в цей час ви тільки дичина. Киньмо розмову! Треба швидче подумати про засоби вашого порятунку.

ВАЛЕ: Без вас я зовсім не хочу від'їздити.

СОФІЯ: Я спалила свій паспорт. Вже не маю змоги їхати.

ВАЛЕ: Так хоч не цієї ночі! Я хочу цю ніч провести під твоїм дахом.

ЯРЕМА: Там вже відомо, що ти переховуєшся у нас. Ще до півночі тебе заарештують.

ВАЛЕ: Не правда! Ти брешеш! Ти дуриш мене!

ЯРЕМА: Можеш перевірити. Вони мають з хвилини на хвилину бути тут.

ВАЛЕ: Це неправда!... *(Прислухається)*. Здається, я їх чую!... Та ні... Зовсім не підю. Залишаюсь.

ЯРЕМА *(спокійно)*: Лишайся! Готовий на смерть?

ВАЛЕ *(трясється з переляку)*: На смерть? Ні! Ні! Не хочу!... На смерть!... Фу, гідота!...

ЯРЕМА *(спокійно)*: Заарештують за яку годину, завтра ранком суд, а ввечері гільотина...

ВАЛЕ *(не тямлючи себе)*: Завтра, ввечері, в цю годину якась купа м'яса, звалена на віз і кинута до ями... Мене!.. Ніколи!.. Не хочу!.. Рятуйте мене!.. *(В нестямі, знесилений присідає коло підніжжя порожнього фотелю й конвульсивно тримається руками за його спинку)*.

ЯРЕМА: Так готуйся тікати. *(Встає так само, як і його дружина, збирає де-які речі, одяг, харчі, складає пакунок в подорож для Вале. Вале поволі підводиться, сильно дихаючи, з похиленою головою; не відважується глянути на своїх друзів, що переходять то взад, то вперед по кімнаті. Повертається до них спиною, стоїть, спіраючись об спинку фотелю, лицем до салі)*.

ВАЛЕ: Сором охоплює мене...

СОФІЯ *(підходить до нього й накидає йому на плечі пальто)*: Ми вас врятуємо, друже!

ВАЛЕ: Мене охоплює сором...

СОФІЯ *(з матірньою турботністю)*: Чому бере вас сором? Коли у вас виникне охота до життя, мені буде дуже приємно. Я щаслива, що вам дороге життя.

ВАЛЕ: Я ненавиджу й прагну його. Не можу, не можу зректися його... О, Боже! Що трапилось? Припинення роздавлює мене. Софіє, щоб дійти до вас, тисячі смертей не лякали мене. Як що й охоплювало тремтіння, то тільки з страху, що не побачу вас. А тепер, тепер!... Не можу витерпіти навіть думки про смерть... Не дивіться на мене вашими очима співчуття. Який я мабуть огидний!

СОФІЯ: Друже, ніколи я вас так не любила, як зараз!

ВАЛЕ: Ах, це тільки для підтримання в мені сили. Це тільки для збільшення ціни життя якого я зрікся. З тієї хвилини, як побачив вас, я втратив енергію. Коли зрозумів ціну життя, яким не дорожив, я не можу вже відмовитися від нього. *(Пригнічений)*. Маленька я людина. Я боягуз!

ЯРЕМА *(підходить до нього з любовним співчуттям)*: Не муч себе! Не обвинувачуй себе в малодушності. Знаємо ми, друже, що нема ні одної людини, сміливішої за тебе. Ти, найбільш сміливий, є все-таки людина. Ти свої сили перетягнув до краю. Витримати п'ять місяців надлюдської боротьби. Зтома, мов камінь, раптом впала на тебе. Тебе прибило до землі. Так буває завжди в боротьбі. Вибийся знов на арену. Ти це можеш. Підведи чоло! Ти мусиш. Покинь Париж! Ідь з Франції! Не дайсь у руки ворогам! Ідь, набірайся нових сил для дальшої боротьби!

ВАЛЕ(якого ці слова поволі підкріплюють, підводиться й готується йти): Але ж ви приєднаєтесь до мене?

ЯРЕМА (добродушно): Я ж не вічний.

ВАЛЕ: А ви, Софіє?.. Після того... Не пізніш як через день... (Раптом обриває, кидаючи таємничий погляд у бік Курвуазьє, нахиляється і довго цілує Софії руки; далі простує до дверей; в хвилину, як вийти обертається й бачить, як Курвуазьє простягає йому руку, хвильку вагається, далі хапає її і, звертаючи останній погляд на Софію). До побачення. (Виходить).

Я В А XII.

(Ярема де Курвуазьє й Софія залишаються сами. Настає ніч. Ярема дивиться ще на двері, якими вийшов Вале. Софія, наблизившись до вікна, дивиться крізь завіску).

ЯРЕМА (добродушно): Мені здається, що цей милий хлопчина підрахував недовговічність моїх днів. (Іде до комінку й запалює вогонь).

СОФІЯ (залишивши свою варту коло вікна, підходить до комінка; з любовною й меланхолійною іронією): Та не здав рахунку що до моїх. (Повертається до свого мужа й простягає до нього руки. Він їх бере й дивиться на неї з почуттям ніжності).

ЯРЕМА: Ви не жалуєте нічого?

СОФІЯ: Чи певно арештують?

ЯРЕМА: Позбавитись нема ніякої надії.

СОФІЯ: Тоді все-як слід. (Забірає свої руки. Сідають обоє коло вогню, що поволі гасне.).

ЯРЕМА: Останній наш вечір.

СОФІЯ: Почуваю себе заспокоєною. Не треба вже більше ні приймати рішень, ні вести боротьби. Нема більше й охоти до цього. Залишилося тільки зникнути в мряці нічного потоку разом з усіма дорогими серцеві речами. (Ярема присувається до неї й з глибокою любов'ю дивиться на неї. Вона припадає головою до плеча свого чоловіка, сідає коло нього, коліна їх зближені й руки нерухомо покладені на них: марять, усміхаючись і дивлячись на вогонь. Дальша розмова провадиться вже майже на пів-голоса).

СОФІЯ (ніжно й спокійно): Мій добрий і дорогий муже, як ви так легко віддали себе в жертву ради мене!

ЯРЕМА: Це зовсім не жертва, а тільки бажання щастя з любови.

СОФІЯ: Я тепер щаслива.

ЯРЕМА: Щоб тільки втішити мене.

СОФІЯ (спокійно, поволі при останніх словах з прихованим трепетом в душі): Е, ні, мій друже, кажу правду. Всі свої гризоти залишила на тім боці, який що-йно ми покинули. І яке полекшення, припавши головою до вашого плеча. бачити, як вони віддаляються! — Стійте, не рухайтесь! Так само і людське пекло, з його пристрастями, з його божевіллям, з його страхами.

ЯРЕМА: А нашому Вале це ще зовсім не обридло.

СОФІЯ (в тім самім тоні, з легкою усмішкою): Бідний хлопчина!... Який

він жадний ще кинуться в життя, плисти!... Як ви гадаєте, чи пощастить йому уникнути небезпеки?

ЯРЕМА: Сподіваюся, що так.

СОФІЯ: Яке щастя! Я тільки боюся, що він буде мучитися, гризтися, довідавшись про нашу долю.

ЯРЕМА: Життя дужче.

СОФІЯ: Еге ж, я теж так думаю... Бідний Вале!

ЯРЕМА: Чи пригадуєте ви, Софіє, наші довгі вечори тут, у цій кімнаті?

Сидячи за столом і читаючи, ви приглядалися до моєї праці, а я задивлявся на вас, замріяну, й обоє ми марили: бо ж усе, думки, праця, любов, все це як мрія; й по черзі кожний висловлюва свої мрії. І часто в своїх труднощах я звертався за поміччю до вас, вашого урівноваженого розуму, моя добра порадице...

СОФІЯ: Пригадую все від самого початку, від першого вечора, коли я як молода жінка увійшла в цей старий дім. Ми тільки що побрались і хоч слава вже витала над вами, ви мали страх переді мною, бо ж я була молода, а ви вже ні. Коли ми zostалися одні, ви наблизилися до мене й тихо промовили: «пробачте за мою любов до вас»!

ЯРЕМА: І ви пробачили мені?

СОФІЯ: Моє серце зповнилось вдячністю, яку я і в цей вечір, в цей останній вечір знов почула в собі. Пробачте і ви мені, що я про це забула. *(Підводить чоло до Яреми, й Ярема його цілує).*

ЯРЕМА: Я також, моя Софіє, забувся, забув про свій обов'язок бути відважним і щирим. Яке безсилля охопило мене ще сьогодні, коли я вернувся додому! І одне тільки почуття втратити вас даю мені силу рішитися на це.

СОФІЯ: Ми обоє згубились в хаосі цього світу, що втратив голову... Нехай буде святою ця остання година, в яку ми знов знайшли одне одного й кожен самого себе.

ЯРЕМА: «Nunc dimittis» *). Ми дійшли до краю... Слухай, в порожній вулиці чути кроки тих, що надходять.

СОФІЯ *(з болючою тугою, яка охопила її)*: А всі наші великі проекти, всі наші надії, що сліпили нас, вся ваша нескінчена праця, все це помере разом з нами?

ЯРЕМА *(прислухаючись)*: Ідуть сходами...

СОФІЯ *(з болючою тугою)*: Хоч би прийнамні після нас дитина залишилася!... Для чого, для чого нам дано було жити?

ЯРЕМА *(твердо)*: Щоб перемогти його.

(Мовчанка. Встають. Софія, спираючись на Ярему, посміхаючись, дивиться на нього, повна примирення. Не розходяться до самого кінця, стоячи одне коло одного, Софія поклавши голову на Яремине плече; дивляться один на одного, не звертаючи уваги на двері, що відчиняються).

(Чути, як наближаються голоси).

СОФІЯ *(меланхолійно усміхаючись)*: Перемогти... Прощайте, друже мій. «Лаври зрізано»... **)

*) Нині отпущаєши.

**) Слова з народньої пісні.

(Нахабний стук у двері).

ЯРЕМА *(з великою ніжністю)*: «За ними красуня іде у лісок»...

СОФІЯ *(показуючи на бузкову галузку на столі, залишену від самого початку дії)*: Дайте мені краще те молоде зірване гроно, той бузковий квіт...
(Курвуазьє подає їй розквітлу галузку, яку вона цілує).

(Одчиняються двері... Входить озброєна юрба).

В-во „НОВА УКРАЇНА“

1. Андрієвський П., проф.: Сучасні експериментальні досліді на межі між живим і мертвим. Стор. 16. Ц. 2 к. ч.
2. Айолло Г.: Національна проблема на сході Європи. Стор. 36. Ц. 5 к. ч.
3. Антонович Д., проф.: Український театр. Стор. 16. Ц. 3 к. ч.
4. Антонович Д., проф.: Українське мистецтво, конспективний історичний нарис. Стор. 12. Ц. 2 к. ч.
5. Антонович Д., проф.: Перша Наталка-Полтавка, з портретом. Стор. 16. Ц. 2 к. ч.
6. Баар І.: Осудовисько, оповідання, перекл. з чеської В. Королів-Старий. Стор. 44. Ц. 6 к. ч.
7. Білецький Л., проф.: Перспективи укр. літературно-наукової критики. Стор. 84. Ц. 12 к. ч.
8. Богацький П.: Під баштою ві слонової кости, новеля. Ст. 96. Ц. 12 к. ч.
9. Богацький П.: Сьогочасні літературні прямування. Стор. 88. Ц. 12 к. ч.
10. Винниченко Вол.: Гріх, драма на 3 дії. Стор. 74. Ц. 9 к. ч.
11. Винниченко Вол.: Закон, п'єса на 4 дії. Стор. 80. Ц. 10 к. ч.
12. Винниченко Вол.: На той бік, оповідання. Стор. 114. Ц. 14 к. ч.
13. Винниченко Вол.: Знамени подія. Стор. 16. Ц. 2 к. ч.
14. Винниченко Вол.: Єдиний революційний демократичний фронт. Ст. 24. Ц. 3 к. ч.
15. Вороний Микола: Пером і пензлем. Стор. 48. Ц. 6 к. ч.
16. Грабів Я.: Робітничий кооперативний рух у Чехословаччині. Стор. 36. 4 к. ч.
17. Г. Н.: За ідею. Жарт на 1 дію. Стор. 32. Ц. к. ч. 4
18. Наш Гр.: Фатальна помилка революцій. Стор. 16. Ц. 2. к. ч.
19. Григоріів Н.: Підстави української національно-державної політики. Стор. 28. Ц. 2.80 к. ч.
20. Диканько М.: Роман, оповідання. Стор. 48. Ц. 6 к. ч.
21. Журба Галина: Метелиця, картини. Стор. 28. Ц. 3.80 к. ч.
22. Кобилянська Ольга: Василка, новеля. Стор. 32. Ц. 4 к. ч.
23. Кобилянська Ольга: Вовчиха, новеля. Стор. 76. Ц. 10 к. ч.
24. Коберський К.: Господарське самоврядування (про державу гільдій). Ст. 32. Ц. 4 к. ч.
25. Кушнір Вол.: Спроба характеристики ідейних підстав укр. політичного москво-фільства. Стор. 44. Ц. 5 к. ч.
26. Левинський В.: Що таке політика. Стор. 40. Ц. 5 к. ч.
27. Левинський В.: Етика й соціалізм. Стор. 36. Ц. 4 к. ч.
28. Масарик Т. Г. Слав'яни по війні. Стор. 28. Ц. 3.50 к. ч.
29. Петрів В.: Суспільство й військо (соціально-історичний нарис). Ст. 48. Ц. 6 к. ч.
30. Підмогильний В.: Повстанці, нариси. Стор. 48. Ц. 6 к. ч.
31. Проліс М.: В тенетах далечини (пам'яті Гр. Сковороди). Стор. 60. Ц. 8 к. ч.
32. Сімович В., проф.: На теми мови. Стор. 48. Ц. 6 к. ч.
33. Сріблянський М.: Від III Інтернаціоналу до III Риму. Стор. 24. Ц. 3 к. ч.
34. Угринський К., проф.: Комунізм і індивідуалізм у квіток. Стор. 16. Ц. 2 к. ч.
35. Угринський К., проф.: Естетичні й технічні ресурси укр. фльори. Стор. 16. Ц. 2 к. ч.
36. Шаповал М.: Шлях визволення. Збірка статей. Стор. 72. Ц. 18 к. ч.
37. Шовгенів Ів., проф.: Водяне господарство на Україні. Стор. 16. Ц. 3 к. ч.
38. Національне питання на Сході Європи. Матеріяли й документи. Під ред. Н. Григорііва. Стор. 106. Ц. 34 к. ч.

ЗМІСТ: М О с т а п о в и ч. Диспут про національне питання в Празі року 1921. Витяг з протоколу засідання Центр. Комітету Російської Конституційное демократичної партії в Парижі року 1921. Два проєкти резолюцій про національн-питання на Берлінській нараді в грудні 1922 р. Російської партії Соціалістів-Револьюціонерів. В. Л е н і н. Уривки з щоденника про національну справу. П. М і л ю к о в. Національне питання. Чеські «будителі» про національне пи-тання на Сході Європи. М. З а д і н а. До відносин чесько-українських.

39. Айолло Гр.: Боротьба за нафту. Стор. 28. Ц. 4 к. ч.

40. Ромен Роллан. Гра кохання й смерти. Стр. 48. Ц. 6 к. ч.

Журнал «Нова Україна:

41. За 1922 р. (№№ 2—18). Ц. 34 к. ч.

42. За 1923 р. (№№ 3—12). Ц. 170 к. ч.

43. За 1924 р. (№№ 1—3). Ц. 34 к. ч.

42. За 1925 р. (№ 1). Ц. 20 к. ч.

(№ 2—3). Ц. 20 к. ч.

(№ 4—6) Ц. 25 к. ч.

(№ 7—8). Ц. 25 к. ч.

1 кор. чеська — три центи амер.

Адреса:

Praha III., Seříková 4-III. (Československo).

Друкарня «ГЕОГРАФІС», Praha-Vrňovice, Šámcova 665.